

585
А. Васильченко

ІНСТИТУТ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СССР
Institute for the Study of the USSR * Institut zur Erforschung der UdSSR
Institut d'études sur l'URSS

Проф. О. Юрченко

**КПУ, її роль і завдання
в боротьбі комуністичної
диктатури за опанування
України**

МЮНХЕН
1962

Васильченко

ІНСТИТУТ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СССР

Institute for the Study of the USSR * Institut zur Erforschung der UdSSR
Institut d'études sur l'URSS

Досліди і Матеріали
Серія II

Проф. О. Юрченко

КПУ, ЇЇ РОЛЬ І ЗАВДАННЯ В БОРОТЬБІ КОММУНІСТИЧНОЇ
ДИКТАТУРИ ЗА ОПАНУВАННЯ УКРАЇНИ

26130

-1251-

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНИ О. ОЛЬЖИЧА
ВУЛ. ГРУШЕВСЬКОГО. 4

Мюнхен

1962

Передрук дозволений за умовою подання джерела.

Праці, що їх видає Інститут, є вільним висловом поглядів і висновків авторів і не завжди тотожні з поглядами чи висновками Видавничої Колегії.

Herausgeber und Verlag: Institut zur Erforschung der UdSSR, E.V.
Muenchen 26, Schliessfach 8, Telephon 220681. Verantwortlicher Redakteur:
Prof. B. Iwanow, Muenchen 22, Mannhardtstrasse 6.

Printed in Germany

Проф. О. В. Юрченко
(1904—1962)

О Л Е К С А Н Д Е Р Ю Р Ч Е Н К О

/1904 - 1962/

26 червня 1962 р. о годині 2.20 хв. помер у наслідок нещасливого випадку професор доктор права Олександр Володимирович Ю р ч е н к о.

Покійний був дійсним членом Інституту для вивчення ССРСР, звичайним професором Українського Вільного Університету в Мюнхені і дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка.

Відійшла від нас навіки видатна людина, людина широкого виднокруга, енциклопедичної ерудиції, добрий знавець державного устрою і національного питання ССРСР.

Олександр Володимирович народився 18 листопада 1904 р. в Києві. По закінченні київської реальної школи він вступив на правничий факультет Київського інституту народного господарства, який скінчив в 1926 р. в 1929 р., крім того здав державний іспит перед комісією Наркомпроса УСРСР і дістав свідоцтво на право викладати українську мову і літературу у високих школах.

Нестриманий потяг до поширення своїх знань спонукав небіжчика здобути третій вищий диплом: він екстерном здав іспит з повного курсу Київського Інституту обміну і розподілу.

Як правник небіжчик працював в науково-теоретичній області, будучи членом Комісії для вивчення історії українського і західно-руського права та в Комісії для вивчення советського права при Українській Академії Наук /1926-1930/.

Коли по розгромі української інтелігенції в зв'язку з процесом СВУ йому була унеможливлена дальша наукова кар'єра, О. Юрченко короткий час працює як економіст науковим співробітником економічного відділу Всесоюзного науково-дослідного інституту тютюнових виробів /у Києві/. Потім він посвятив себе педагогічній діяльності якою він займався ще з студентських часів, беручи активну участь в українізації. Тепер він викладає в старших класах українську і російську літературу /1930-1941/.

Свою наукову діяльність О. Юрченко міг продовжувати уже в вільному світі, як політичний емігрант. В 1948 р. Український Вільний Університет у Мюнхені вибрав його доцентом при кафедрі діючого в УСРСР права. В 1952 р. він оборонив докторську дисертацію в цьому ж університеті, а в 1953 р. на підставі габілітаційної праці його вибирають надзвичайним професором.

В 1954 р. небіжчик стає дійсним членом і старшим науковим співробітником Інституту для вивчення ССРСР /в Мюнхені/. Тут він

працює як дослідувач державного права і національного питання в ССРСР.

В 1959 р. Наукове Товариство ім. Шевченка вибирає О.В. Юрченка своїм дійсним членом; в 1961 р. Український Вільний Університет вибирає його звичайним професором, а Інститут для вивчення ССРСР - членом Наукової Ради Інституту і заступником голови Ради.

Інститут для вивчення ССРСР став головним тереном науково-творчої праці спочилого. Тут він виконав кілька цінних дослідчих праць як у галузі вивчення державного устрою ССРСР так і національного питання. Його праці були публіковані в різних виданнях Інституту англійською, німецькою, французькою, російською, українською й турецькою мовами. Дослідницька праця проф. Юрченка не обмежувалась статтями та монографіями. Він часто виступав з доповідями й лекціями на конференціях Інституту та в Мюнхенському Українському університеті. Всі, що знали небіжчика, ніколи не забудуть ораторського таланту цього блискучого референта, дискусанта і лектора. Творча діяльність проф. О. Юрченка - це багата і цінна спадщина. Водночас із своєю науковою діяльністю Олександр Володимирович приймав активну участь також і в політично-громадському житті української еміграції.

Для всіх, хто ближче знав спочилого, його духовий образ залишиться назавжди в пам'яті: це образ допитливого дослідника, невтомного громадського і політичного діяча, уважного й чутливого в стосунку з колегами і завжди сповненого українським теплим гумором.

КПУ, ЇЇ РОЛЬ І ЗАВДАННЯ В БОРОТЬБІ КОМУНІСТИЧНОЇ ДИКТАТУРИ ЗА ОПАНУВАННЯ УКРАЇНИ

Політично-організаційна природа так зван. "Комуністичної Партії України" як особливого структурного утвору в рамках єдиної для цілої советської державної системи комуністичної партії мають винятково значення для висвітлення природи й розвитку стосунків, як між Україною й центром цієї системи, так і між союзними республіками і комуністичною Москвою взагалі. Ані державно-правна федеративна форма ССРСР, ані спеціально конституційно окреслені "суверенні права" згаданих його державних складників не відтворюють, як відомо, справжньої політичної природи як цілої советської великодержави, так і цих останніх.

В основі організаційної будови КПСС /перед тим РСДРП/б/-РКП-ВКП/ завжди лежав принцип так зван. "демократичного централізму", однієї з засад якого була "безумовна обов'язковість рішень вищих органів /партії - О.Ю./ для нижчих" /ст. 21 статуту КПСС/ незалежно від ступеню й характеру тих "нижчих органів". Такими для ЦК КПСС були і є досьогодні, наприклад, центральні комітети КП союзних республік ССРСР.

Большевицька партія від самого свого постановня аж до літа 1918 р., тобто до часу, коли стара російська великодержава опинилась у стані фактичного розпаду, становила собою єдиний політичний і організаційний утвір, місцеві компоненти якого, територіальні "обласні" або "крайові" одиниці й об'єднання не становили структурно окремих утворів на теренах, різних щодо національного складу людности, які б посідали будьяку організаційну автономію^{х/}. Утворення "Комуністичної Партії /большевиків/ України" було першим заходом большевицького проводу, що започаткував певну структурну перебудову партії відповідно до її дальшої тактики в умовах різнонаціонального простору.

Советський історик революції на Україні А. Лихолат виразно зазначає, що "утворення Комуністичної Партії України в складі

х/Такі постали на національно-територіальній основі соціалістичні угруповання, як соціалдемократія королівства Польського і Литви, соціалдемократія Латвійського краю, Фінська с.-д. партія, діючи часто в контакті з большевиками до організаційної системи останніх не входили.

РКП/б/ як національно-територіяльної організації єдиної марксистсько-ленінської партії нашої країни, побудованої на непохитних засадах пролетарського інтернаціоналізму й демократичного централізму, знаменувало початок нового етапу в партійному будівництві, зумовленого перетворенням партії більшовиків на правлячу партію і виникненням советської багатонаціональної держави"^{1/}. Утворення КПУ й інших "національно-територіяльних" організацій у складі РКП було похідним від нової тактики більшовицького проводу в його боротьбі за оту советську "багатонаціональну державу", тобто фактично за часткове втримання, а, здебільшого, відновлення розпалого старого російського імперського комплексу під владою згаданого проводу. В боротьбі за опанування України, цього найбільшого неросійського простору в межах кол. імперії, на якому постала власна національна державність, більшовизм вперше мусив був удатись до тих нових методів розв'язування національно-політичних і національно-державних проблем, пов'язаних із кол. російськими "окраїнами". Як твердить сучасний сов. автор, практика державних стосунків між сов. Росією і советизованою Україною в період між 1917 і 1922 роками "фактично стала зразком для встановлення й розвитку співробітництва поміж усіма советськими республіками". Подібно до того, як форми державних зв'язків між РСФСР і УССР стали згодом зразками для таких зв'язків першої також із іншими "незалежними" й "договірними" сов. республіками, так і практика діяльності першої за часом постанови найбільшої щодо простору "національно-територіяльної організації" в РКП - "Комуністичної Партії України" і її стосунків з московським партійним центром мали правити за зразок щодо дальших аналогічних утворів по т.зв. союзних республіках советського державного об'єднання.

Отже, до утворення КПУ більшовицькі організації на терені України, становлячи собою частину єдиної Російської соц.-дем. партії /більшовиків/, не об'єднувались в її рамках в особливий територіяльний утвір, не мали одного спільного центру для України. Цей стан речей, в основному, характерний і для більшовицького руху й по інших національних територіях царської Росії, впливав, насамперед, з принципової централізаторської настанови самої партії. Для творця й теоретика більшовизму Леніна питання збереження скрайньо сцентралізованої на всьому просторі імперії "єдиної революційної марксистської партії Росії"^{2/} було

однією з найголовніших ідеологічних, політичних і організаційних вимог. Ще до розламу російських соц.-демократів Ленін пристрастно боронив неподільність соц.-демократичного руху в Росії, домагаючись щоби "всі розрізнені соціально-демократичні організації різних національностей" оскільки такі існували, "злились у єдину російську соціалдемократичну робітничу партію". Вона мусить бути партією "пролетаріату всіх національностей Росії", - продовжує він у "Тезах з національного питання", складених 1913 р., тому що "вся сукупність економічних і політичних умов Росії вимагає... безумовно від соціально-демократії переведення злиття робітників усіх національностей у всіх без винятку пролетарських організаціях /політичних, професійних, кооперативних, освітніх і т.д. і т.д." ^{3/}, отже, навіть не тільки в самій партії, але й у масових об'єднаннях, що над ними партія прагне встановити свій контроль. Ця єдина, "російська" партія була потрібна як чинник, що мав би змінювати процес "формування основних засад інтернаціональної суспільної свідомості робітничої класи Росії" ^{4/}. Найбільшим злочином проти цієї інтернаціональної свідомості Ленін уважав саме прагнення до утворення соціалістичних і робітничих партій на національній базі, поперше, тому, що це могло загрожувати розпадом великих державних утворів, тоді як, за його твердженням, свідомий пролетаріат "повинен" відстоювати більшу державу", як історично вигідніше йому поле бою "пролетаріату з буржуазією" ^{5/}, подруге, може створити умови, сприятливі до співпраці робітництва цієї чи цієї нації з іншими її суспільними верствами. Тимчасом, за Леніном, "робітник, який ставить політичне єднання з буржуазією "своїї нації вище від повної єдності з пролетарями всіх націй" /конкретно в масштабах тодішньої Росії/, "діє всупереч інтересам соціалізму" ^{6/}. Зокрема з особливою запеклістю Ленін виступав проти українських соціально-демократів, що утворили окрему Українську СДРП і обстоювали потребу об'єднання на її базі всіх соціально-демократичних організацій на Україні. Найбільшим злочином українського с.д. Юркевича, який у своїх політичних виступах розкривав чисто декларативний і пропагандний характер лєнінових гасел "самовизначення націй було, за Леніном, те, що Юркевич "під прапором марксизму проповідує поділ робітників за національністю" та обстоює "особливу національну організацію українських робітників" ^{7/}. Большевики гостро виступали не тільки проти творення окремих,

самостійних організаційно соціалістичних партій серед неросійських народів царської імперії, але не припускали навіть думки про те, щоби такі утвори належали до РСДРП на засадах організаційної федерації. В написаних ним резолюціях наради ЦК РСДРП/б/ наприкінці 1912 р. Ленін, відзначаючи "глибоку школу відосібнености "національних" с.-д. організацій для пролетарської справи", разом із тим з задоволенням констатує "повне збанкрутування федералістичних засад у побудові с.-д. партії" ^{8/}. За визначенням сучасного советського історика КПУ, Ленін і більшовики "послідовно боролись проти організаційного федералізму в будівництві партії робітничого класу" з тих мотивів, що "велика централізована держава, єдина централізована марксистська партія робітників усіх національностей Росії забезпечували найкращі умови для широкого розгортання боротьби пролетаріату всіх національностей... за перемогу соціалістичної революції як у центрі країни, так і на її окраїнах" ^{9/}. Але, власне, Ленін уважав шкідливим не тільки "принцип федерації в будівництві партії" ^{10/}, а й будьяку організаційну автономію для національних с.д. груп. За його твердженням, з моменту приступлення "Бунду" на автономних засадах до РСДРП /тоді ще не поділеної/ "єдність жидівських і нежидівських соціал-демократів у одній партії була знищена" ^{11/}. Висуваючи в партійній програмі визнання обласної автономії як розв'язання національної проблеми в площині державних стосунків у російській імперії, більшовицький провід був одночасно проти організаційної автономії своїх партійних філіялів на терені тих можливих майбутніх "автономних" територіяльних одиниць.

Конкретно щодо українських обставин, то, за твердженням сучасного советського автора, "до 1917 року, тобто до часу, поки існувала єдина централізована Російська держава, для марксистів-ленінців питання про необхідність створення Комуністичної Партії України не виникало і не могло виникнути". Ленін і його партійний провід прагнули "створення і зміцнення обласних партійних центрів у окремих районах України", які об'єднували б партійні організації "не за національно-територіяльною ознакою, а за принципом історичного тяжіння /?/ зручності зв'язків і т.д." ^{12/}

Ці засади в партійній організації більшовиків на Україні перед революцією і протягом першого її етапу, аж до фактичного відокремлення першої від Росії цілком впливали, насамперед, з централістичних настанов, як ми вже бачили, ленінського партійного про-

воду, що передусім ставив вимогу розбудовувати РСДРП/б/ як "єдину робітничу партію" для цілої імперії, подруге, виходили з уявлення про український /і більшість інших національних рухів/ , як про чинник або політично слабкий, позбавлений великого значення в розвитку революційних процесів на тодішньому загальноросійському просторі, або й ворожий майбутній "пролетарській" революції. Виходилося з досвіду революції 1905-1907 рр., коли, за оцінкою большевицьких кіл "національний рух народів Росії /за винятком Польщі й Фінляндії/ був порівнюєчи слабим" ^{13/} . Висунений Леніном загальний / і радикальний своєю зовнішньою формою/ принцип "права націй на самовизначення" один із провідних большевицьких діячів на Україні В. Затонський цілком правильно окреслив як гасло, що на конкретні проблеми української дійсності початкового періоду революції 1917 року відповідало "зовсім невиразно" ^{14/} . Конкретні ж вирішення "приймались від випадку до випадку" ^{15/} . Як подає те ж джерело, "маючи готову відповідь на питання загальноросійського характеру, яку давали наші спільні з'їзди і наш спільний центральний комітет, ми не мали такої ясної і недвозначної відповіді на питання, яке виключно торкалося України... Питання про форму обопільних стосунків України й Росії вирішувалося на підставі абстрактної формули "права націй на самовизначення, а ми, авангард пролетаріату України, не давали загальної відповіді на питання, яких же форм обопільних стосунків домагається пролетаріат України" ^{16/} . Практично початково такої виразної позиції не було й до українського національного руху, очоленого представництвом українських політичних і громадських сил - Укр. Центральною Радою. З одного боку, можна було спостерігати нейтральне, подекуди майже прихильне ставлення до її вимог до петроградського Тимчасового Уряду, яке впливало з намірів большевиків усіляко розхитувати позицію останнього при переконанні, у той же час, що укр. національний рух, не зможе стати чинником, загрозливим /своїми розмірами/ для большевизму в його боротьбі за владу в Росії. З другого - виявлялись виразно ворожі тенденції до цього руху, як "націоналістичного", заперечувалось саму потребу й можливість будь-якого українського національного відродження. Як подає сучасний сов. історик революції на Україні, "частина партійних працівників України додержувалась люксем-

бурганських^{х/}, повіністичних і антиленінських поглядів у національному питанні. Відомо, наприклад, що Є. Бош, Г. Пятаков, І. Крейсберг, які посідали керівне становище в київській партійній організації й у Південно-Західному обласному комітеті заперечували право українського народу на самовизначення, заперечували потребу розвитку української мови і культури, виступали проти створення національної компартії /мається на увазі льокальне об'єднання організацій "робітничої партії на національно-територіальному принципі" на Україні"/^{17/}. Керований названими вище особами київський больш. комітет у своїй першій резолюції в справі укр. руху 5 квітня 1917 р. "прийняв рішення про рішучу боротьбу проти українських соціал-демократів" і запропонував редакції газети "Голос соціал-демократа" /Київ/, друкувати статті, які б викривали націоналістів". Правда, тут нібито було також ухвалено й "організувати випуск партійної літератури українською мовою". Але, як скромно признається автор тих рядків, "цю хорошу постанову було виконано тільки частково". Він додає також, що "приблизно таке ж становище було і в партійних організаціях інших міст України". Характерно, що перша стаття про національне питання, "в якій викладалась загальна постановка" його більшовицькою партією", з'явилась у "Голосе социал-демократа" лише 10 травня 1917 року^{18/}, отже, тільки на третьому місяці революції.

Створенню такої атмосфери, крім принципово "інтернаціоналістських" настанов большевизму, сприяв і сам склад більшовицьких організацій на Україні. За даними Супруненко, останні влітку 1917 р. налічували 33 тис. членів, що з них 67,5% припадало на Донбас, Криворіжжя й Харків. Щодо приблизно 12 тисяч членів більшовицької партії, що перебували на терені іншої, більшої частини України, то треба пам'ятати, що в їх лавах перебували й більшовики з понадмільйонної маси війська Південно-Західного фронту й тилкових формацій, що в силу воєнних обставин перебувала на Україні, отже, неукраїнський національно і взагалі зайшлий на цій території елемент. Склад же основної маси організацій тих раніше названих промислових районів був у національному розумінні переважно неукраїнський або асимільований. "Тут партія больше-

х/ Від імени німецько-польської соціал-демократки Рози Люксембург, що виступала проти Ленінового гасла "права на самовизначення".

виків, - писав Затонський 1918 р., - як і більшість промислового пролетаріату, складається, головним чином, із росіян, якщо не за національністю, то за культурою" ^{19/}

Не дивно, що ані центральний провід партії ані місцеві керівники на українському терені не відчували потреби у творенні якогось особливого "всеукраїнського" партійного центру, а об'єднували місцеві організації за ознаками "історичного тяжіння" або "зручності зв'язків". Спочатку петроградський ЦК мав на меті створити партійний центр "на півдні країни", який охоплював би цілу Україну разом з Кримом і Басарабією. Проте, в силу ряду причин створити такий центр "не повелось" ^{20/}, і влітку 1917 р. на терені України було створено два комітети больш. партії - "Південно-Західнього краю" /в Києві/ і "Донецько-Криворізької області" /Харків/, які, зрештою, не охоплювали всієї території України. До названих партійних "областей" не належала Одеса з частиною Херсонщини й Таврія. Натомість, Південно-Зах. Комітет охоплював неукраїнську Гомельщину, а Донецько-Криворізький - частину Донщини. Це виразно свідчило про те, що національно-територіальний принцип не відігравав жодної ролі при розбудові большевицьких організацій взагалі і на Україні зокрема. Спроба одного з сучасних сов. істориків Б. Корольова висунути твердження ніби "питання про утворення Комуністичної партії України стало перед большевиками як невідкладне практичне завдання після лютого 1917 року", ^{21/} натрапила на заперечення інших сов. авторів. Так, Н. Доній вважає, що з цим твердженням Корольова "не можна погодитись", і висловлює думку /зрештою, сьогодні загально прийняту в советській літературі/ про те, що "як невідкладне практичне завдання" питання про утворення КПУ "безпосередньо стало й було принципово вирішено тільки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, в зв'язку з утворенням української советської державности" ^{22/}.

Як уже наводилося вище, питання про потребу чи навіть konieczність об'єднання організацій РСДРП/б/ на Україні в особливе організаційне тіло постало лише після захоплення большевиками влади в центральній Росії й утворення тоді ж Української Народньої Республіки, що від тієї нової советської російської республіки відокремилась. Большевики на Україні були поставлені перед фактом реалізації тут ними ж самими виголошеного й декларативно визнаваного права на самовизначення у несподіваних для

них розмірах і формах. За свідченням сучасного сов. джерела "захоплення влади контрреволюційною Українською Радою, утворення буржуазної УНР, фактичне відокремлення України від Радянської Росії - все це докорінно змінило умови діяльності більшовицьких організацій України. Перед лицем організованої в державному масштабі української буржуазно-націоналістичної контрреволюції сили більшовицьких організацій... були роздроблені, розрізнені. В більшовицьких організаціях не було єдиної тактики боротьби проти об'єднаних сил ворогів революції" ^{23/}. Інший автор, говорячи про перебрання влади на Україні Центральною Радою, підкреслює: "В цих умовах ставало дедалі актуальним завдання утворення всеукраїнського партійного центру. Це кінцевим було насамперед для організації розгрому буржуазно-націоналістичної контрреволюції, очоленої Центральною Радою" ^{24/}. Дуже характерними є мотиви, що їх висували окремі больш. організації на Україні в обороні думки про потребу зміни тут форм партійної структури. Так, Полтавський парт. комітет у листі до ЦК РСДРП/б/ з 12 листопада 1917 р. писав: "До відома подаємо, що в зв'язку з проголошенням Української Народньої Республіки /Центр. Радою - О.Ю./ ми одночасно з цим удаємось до Київського обласного комітету партії з проханням скликати з'їзд усіх організацій партії Української республіки для опрацювання спільної тактики... Виникає думка про зміну назви партії на Україні на "Всеукраїнська" у протипагу судій українській с.-д. Може бути, було б доцільніше залишитись при старій назві, приєднавши назву Всеукраїнської як це робить "Бунд" щодо Російської соціал-демократичної партії" ^{25/}. В листі до ЦК РСДРП/б/ з 11 листопада 1917 р. Південно-Західний комітет звертав увагу на потребу "серйозно замислитись про створення соціал-демократії України у протипагу Українській Соціал-Демократичній Партії" і просив санкцій і директив щодо проєктованого в зв'язку з цими міркуваннями "крайового партійного з'їзду" ^{26/}. Характерно також і те, що ЦК РСДРП/б/ ішов на створення партійного об'єднання в українському масштабі неохоче, явно під тиском обставин. В листопаді 1917 р. секретар ЦК РСДРП/б/ Я. Свердлов, відповідаючи на наведений вище лист Півд.-Західного комітету, застерігав проти створення з большевицьких організацій України окремої большевицької партії. "Створення особливої партії української, - писав він, - як би вона не називалась, який би програм не приймала, вважаємо небажаним. Пропо-

нуємо тому не провадити роботи в цьому напрямі. Від імени ЦК Свердлов погоджувався на "скликання крайового з'їзду або конференції", що слід було б розглядати як "звичайний обласний з'їзд нашої партії. При цьому ЦК не мав би заперечувати "проти найменування області на Південно-Західню, а Українською" 27/.

Після, очевидно, досить докладного обговорення цих справ на засіданнях ЦК наприкінці листопада й на початку грудня 1917 р. /ст. стилю/, тобто тоді, як петроградський советський уряд, почавши воєнну акцію проти Укр. Центр. Ради, намагався в той же час зовнішньо заманіфестувати своє визнання права України на самовизначення й державність, було зроблено деякі дальші кроки в напрямі дещо ширшого тлумачення ролі большевицької "обласної організації в Україні. Відповідаючи пелтавському парт. комітетові 18 грудня 1917 р. Свердлов позісмавив: "У теперішній час питання розв'язано таким чином: Україна як самостійна одиниця, може мати свою самостійну соціал-демократичну організацію, а тому може йменувати себе Соціал-Демократична Робітнича Партія України, але через те, що вони не хочуть виділятися із спільної партії, то існують на тих же правах, як самостійний район". Це ж 26.12.1917 підтвердила листом В. Стасова, також секретар ЦК з тим, що приналежність майбутньої "соц-дем. партії України до РСДРП/б/ визначалась у категоричнішій формі /"але через те, що вона має /"должна"/ входити до нашої партії, то має існувати на правах її місцевої організації" 28/.

Проте, зреалізувати ці накреслення провідних большевицьких партійних чинників з України, апробовані в ЦК, не довелося в зв'язку з розгортанням тут воєнних і політичних подій, а, крім того, через відсутність сталого погляду на ці справи в лавах самих большевиків на Україні, посилену до того міцністю політичної ситуації.

В листопаді-грудні 1917 р. перед большевицькою диктатурою щодо України стояло основне завдання - мобілізація всіх можливих політичних і військових засобів до її опанування. До тактичних і пропагандно-агітаційних заходів у цій площині належало насамперед прагнення показати, ніби петроградський советський уряд має намір провадити боротьбу не проти української державности, як такої, але проти "буржуазної" Центр. Ради, що не допускає встановлення сов. режиму в Україні" 29/. Тодішній нар. комісар національних справ Й. Сталін у спеціальній Відповіді товаришам-укра-

інцям у запіллі й на фронті"-воюкам, заявляв, що РНК "готова визнати республіку першої-ліпшої області Росії при бажанні на те трудового населення цієї області", а також "готова визнати федеративний устрій політичного життя країни, якщо того побажає трудове населення областей Росії" ^{30/}.

Одночасно з підготуванням зовнішнього наступу на Україну большевицький центр ужив усіх заходів до того, щоби підтримати останній внутрішніми, в самій Україні, виступами проти Ц. Ради. Той же Сталін 23 листопада 1917 р. вимагав від київських большевиків боротись за те, щоби "влада в краї, як і по інших областях, повинна належати всій сукупності робітничих, солдатських і селянських депутатів" ^{31/}. В зв'язку з цим ЦК РСДРП/б/ "схвалював" думку про "скликання Всеукраїнського з'їзду совєтів" ^{32/}, який мав би створити советський центр для захоплення влади в Українській республіці. В цих умовах большевицькі керівники в Києві почували konieczність надати тут своїй партійній організації такий зовнішній, бодай, вигляд, який би їй як претендентові на владу в умовах уже державно самоорганізованої одиниці надавав характеру не тільки звичайного філіялу "всеросійської" партії, але й політичного об'єднання українського масштабу. Місцеві большевицькі організації відчували потребу створити свій "всеукраїнський" центр, ще перед скликанням всеукраїнського з'їзду совєтів, рішення про влаштування якого було ними ж переведено 24 листопада 1917 р. через Київський обл. Виконавчий Комітет совєтів Робітничих і Солдатських Депутатів ^{33/}. 16-18 грудня 1917 р. в Києві відбувався "обласний з'їзд" РСДРП/б/, який Сунпруненко називає, власне, без поважних підстав, "Всеукраїнською партійною нарадою" ^{34/}. Фактично це був з'їзд больш. організацій "Південно-Західнього Краю", хоч він і мав деякі "всеукраїнські" аспірації.

Ані Одеса, ані ціла Донецько-Криворізька "область" з Харковом заступлені не були. Мимо того, одночасно, 18 грудня в Харкові відкрилася Донецько-Криворізька партійна конференція, що передбачала в майбутньому скликання, за твердженням Лихолата, спільного з'їзду "большевицьких організацій Донецько-Криворізького басейну й Південно-Західнього Краю", тобто, за умововидними висновками автора, "по суті... всеукраїнського партійного з'їзду" ^{35/}. Однак, прямих указівок на те, що большевики "Кривдонбасу" дійшли до переконання про потребу створення всеукраїнського

парт. об'єднання, не проведено. Практика наступних місяців не промовляла на користь такої оцінки тодішньої тактики Харківсько-Донбаського большевицького проводу.

Так чи так, грудневий київський з'їзд хоч репрезентував парторганізації большевиків з більшої частини української території, але щодо кількості членства тих організацій на всьому українському просторі /йдеться тут, як і скрізь досі в нашій статті, про укр. території без західніх земель, що не входили перед революцією до складу Росії та про терени, окуповані під час війни австро-німецьким військом/ він заступав їхню меншість - 18 тисяч осіб ^{36/} тобто десь 45% ^{37/}, від загальної чисельності складу больш. організацій на Україні. Мимо цього, саме на цьому з'їзді була зроблена перша практична спроба створення всеукраїнського партійного центру", що виявилось у створенні тимчасового органу у вигляді "Головного Комітету соціал-демократії України", який мав згодом скликати всеукраїнський партійний з'їзд і "об'єднати таким способом большевицькі організації в єдину крайову організацію" ^{38/}.

Перший большевицький наступ на Україну

Проте, під час першого советського походу на Україну такої організації тут утворено не було. За тим же автором, "Головний Комітет не зміг установити зв'язку з більшістю партійних організацій, особливо Лівобережжя, і здобути їхню підтримку. Він ні разу не зібрався навіть на своє засідання" ^{39/}. Причиною цього були не тільки зовнішні обставини /воєнні дії, тощо/, але й вразно неприхильне ставлення до цієї ідеї, в першу чергу серед донецько-криворізької більшості больш. організацій українського терену. Якщо несподіваний для большевицьких місцевих проводників факт утворення УНР штовхав їх на певну зміну тактики в українському питанні, зокрема в справі про потребу існування "крайової" загальноукраїнської організації большевиків /навіть подекуди серед "кривдонбасівців"/, то воєнні успіхи сов. війська в кампанії проти УНР принесли перебільшені надії на остаточну перемогу над останньою і позбавляли в очах багатьох членів партії, психологічно наставлених не тільки проти "націоналістичної Ц. Ради, але й проти ідеї укр. державности взагалі, актуальности ті зазначені вище проблеми. За обережними вислов-

люваннями сучасного сов. автора, - "на ґрунті переможної, триумфальної ходи Радянської влади на Україні серед частини керівних працівників большевицьких організацій Харкова, Катеринослава, Донбасу та інших посилилося нігілістичне ставлення до питання зміцнення української національної радянської державности" ^{40/}, що виявлялися як у площині державно-політичної організації сов. режиму в Україні, так і в питанні про форми партійної структури на цьому терені. Але, коли в січні 1918 р. чинником, який посилював згадані "нігілістичні" течії в большевицькому проводі на Україні, були сов. воєнні успіхи, то місяцем пізніше настрої проти створення всеукраїнського партійного центру живилися в умовах радикально знову зміненої воєнно-політичної ситуації і вже цілком протилежними мотивами. На Україну йшли німецькі й австрійські війська разом з Центр-Радю. За мировим договором у Бересті-Литовському, сов. Росія мусила визнати самостійність України. В цих умовах Донецько-Криворізький большевицький провід знову намагався зреалізувати свою концепцію окремого від України "Кривдонбасу", вже під тим претекстом, що проголошення державного відокремлення від України першого може дати політичний атут для втримання Донеччини й Криворіжжя /з Харковом разом/ у сов. руках у складі російської советської "федерації". Так подала в лютому 1918 р. "Донецько-Криворізька Республіка Советів", політично керована обласними комітетами большевиків, що так і залишився самостійним від "Головного Комітету соц.-демократії України" і безпосередньо підпорядкованим ЦК тимчасом уже перетвореної на "Російську Комуністичну Партію /большевиців/" органом. Свою "самостійність" проти України "кривдонбасівці" запекло обстоювали навіть усупереч намірам московського ЦК, який на березневому пленумі вимагав участі в 2-му всеукраїнському з'їзді советів делегатів з усієї України, в тому числі й з Донецького басейну, "створити один уряд для України". Було зазначено також, що "Донецький басейн розглядається як частина України" ^{41/}. Проте, самі ті воєнні обставини, в ям'я яких Москва вимагала об'єднання зусиль від підпорядкованих їй партійних і советських інстанцій на Україні, дали змогу керівникам "Кривдонбасу" уникнути виконання рішень березневого пленуму ЦК. Практично, однак, підконтрольна Центральному Виконавчому Комітетові Советів України /ЦИКУК/ і його урядовому органу - "Народньому Секретаріато-

ві" частина України /за якою з тактичних міркувань зберігалась установлену Ц. Радою державна назва Української Народньої Республіки/, разом Донецько-Криворізькою, Донською, Кримською /за іншими документами - Таврійською/ і навіть Одеською "республіками советів", /за документами останньої, вона була тільки "областю" ^{42/} становили собою сукупність "советських республік Південної Росії" ^{43/} розглядуваних як форми територіяльно-політичної організації окремих "областей" Росії. Окремим обласними партійними большевицькими центрами, які в обставинах воєнної і революційної розрухи, визнаючи свою цілковиту підпорядкованість московському ЦК, у той же час не могли знайти спільної мови між собою і всяко протиставлялись заходам ЦИКУК, що спирався на організації, які вилонили з себе "Головний Комітет СД України, створити один центр /партійний і советський/ для України.

Питання про це кол. київському большевицькому проводові довелось зрушити з мертвого пункту аж тоді, коли доля советської влади на Україні була фактично вирішена в негативному для першої розумінні.

19-20 квітня 1918 р. в Таганрозі, за десять днів до здобуття цього міста німецьким військом, відбулася відома Таганрозька партійна нарада, на якій, в обставинах, створених поразкою сов. влади, старі суперечності виступили особливо виразно й гостро. З одного боку, із виразниками були представники так зван. "правих" або ще інакше "каторинославців" /Є. Квірінг/, які виступили були як проти самої засади української державности, навіть у советській формі, так і проти окремої, хоч би і в рамках РКП, ком. партії" України; з другого - група тих, що за словами сучасного сов.історика "перебільшувала національні моменти в державному й партійному будівництві" і "відстоювала утворення відособленої комуністичної партії на Україні" ^{44/} /В. Затонський, Ю. Коцюбинський і особливо радикально наставлений, що згодом відійшов від большевиків, В. Шахрай/. Але поділ настроїв і думок на нараді йшов іще іншою лінією, а саме, лінією розходжень між "правими" і "лівими" в питаннях війни або миру з Центральним Державами. Щодо всіх цих суперечних питань певну компромісову позицію /щодо лояльності до московського ЦК, ближчу до "правих"/ посідала центрова група, найбільше визначною фігурою якої був М. Скрипник. "Ліві", що об'єднували елементи в національному питанні собі протилежні /Ю. Пятаков, А. Бубнов з одного боку і Ю. Ко-

цубинський та В. Затонський - з другого/ в питанні про тактику в Україні обстоювали потребу продовження збройної боротьби з німцями й розгортання повстанського руху на українських теренах, тоді як московський "ленінський" ЦК, як відомо, обстоював конечність "перепочинку", даного Берестейським договором. За Лихолатом, "Г. Пятаков та інші "ліві комуністи" заперечували конечність зміцнення Советської влади в Росії для успішної боротьби українського народу за визволення з під гніту німецьких імперіалістів та їх буржуазно-націоналістичних льокаїв". До того, вони розглядали "Україну як авангард світової революції" і тим самим "ставили долю советської влади в Росії в залежність від наслідків збройного повстання на Україні" ^{45/}. Другим моментом, пов'язаним певною одиністю настанов з першим, була вимога "лівих" утворити окрему, самостійну щодо РКП ком. партію для України. Цікаво, що в питаннях політичної тактики "праві", лишаючись противниками окремої від РКП компартії в Україні й будучи в національному питанні принциповими "нігілістами", разом із тим висловлювались за припинення будьякої воєнної й революційної боротьби в Україні та за шукання можливостей легальної діяльності там у нових умовах. Советизацію України вони вважали за можливе здійснити лише при зміні міжнародніх обставин силами сов. Росії. В цій справі Скрипникові, від "центрової" групи /уже без участі "правих", що покинули нараду перед тим через рішення в іншому питанні/ почастило провести свої "тези", що, зрештою, відповідали тактичним настановам Московського ЦК, в яких "як позачергове завдання намічалось відновлення і зміцнення большевицьких організацій, підготування революційних сил для розгрому загарбників" ^{46/}. Підкреслювалось при цьому, що "успіх повстання залежить від зміцнення Советської влади в Росії" та "від успішного розвитку світового революційного руху" ^{47/}. Компромісову розв'язку знайшло також питання про назву для об'єднаної комуністичної організації на Україні. Між пропозицією "катонославця" Квірінга /що в ній Лихолат обережно вбачав "певну недооцінку національного питання на Україні"/ назвати новий організаційний утвір "Російська Комуністична Партія на Україні" і внеском Шахрая, який пропонував назву - "Українська Комуністична Партія" /що Лихолат окреслив, як "вплив націоналістичних тенденцій"/, більшість наради зупинилась на назві "Комуністична Партія /большевиків/ України" ^{х/}. Назва ця, -

х/ Це стало зразком і при дальшому утворенні партій інших "союзних советських республік".

як каже далі Лихолат "відповідала характерові створеного на Україні партійного об'єднання"^{48/}, що його членство складалось не за національною, але за територіяльною ознакою. Фактично ж під той час "більшовики України" мали в своїх лавах переважну неукраїнську більшість.

"Лівим комуністам" повелося через приєднання тут до них частини центровиків здобути перемогу в дуже важливому політичному й організаційному питанні, а саме в питанні про виділення КПУ на самостійну партію, зв'язану з РКП "тільки через комісію III. Інтернаціоналу"^{49/}. Це дуже радикальне рішення становить собою справжній виняток у цілій історії більшовицьких організацій на Україні, як перед, так і після того. Безперечно, для певної частини членів і функціонерів більшовицьких організацій досвід розвитку революційних процесів тут не минув даремно. Але все ж це була меншість. Головну роль у прийнятті названого рішення відігравали інші мотиви, правда, більш чи менш безпосередньо пов'язані з тодішньою українською дійсністю. Цими мотивами були наміри "лівих комуністів", неукраїнського походження переважно, використати "український" партійний форум для того, щоби на цьому полі звести бій з ленінським ЦК РКП зовсім з інших, як українська проблема, мотивів, зокрема з своєї незгоди з московським ЦК у питанні про Берестейський договір. "Ліві комуністи" шукали можливостей відступитись від нього і знову почати чи, в умовах України зокрема, продовжити "революційну війну". Маючи своїх прихильників у кол. проводі місцевої більшовицької організації /Пятаков, Затонський, Коцюбинський/, зміцнених прибулими з Росії партійними функціонерами/С. Косіор, А. Бубнов тощо/, "ліві" і особливо, за словами сов. історика, та їх частина, яка належала до фракції "лівих комуністів" у РКП/б/, намагалися шляхом створення самостійної КП/б/У вийти з-під контролю ленінського Центрального Комітету, протиставити КП/б/У - РКП/б/"^{50/}. Таким чином, ця організаційно-політична самостійність КПУ мала бути не принципового, але тактичного характеру й служити цілям, що, власне, нічого спільного з українською специфікою не мали. Намагаючись створити з КПУ пляцдарм у своїй боротьбі за впливи в московському ЦК, "ліві комуністи" потребували партійної самостійності для КПУ лише доти, доки вони не досягли б, як вони сподівались, своєї мети в проводі РКП. Позиція частини "центровиків"

на чолі з Скрипником, які підтримали "лівих" у справі самостійної КПУ, була продиктована іншими міркуваннями. Вони, власне, так само, як і "ліві", дивились на це як на "тактичний, тимчасовий захід", зумовлений специфічними умовами австро-німецької окупації" ^{51/}. Отже, тільки невеличка група учасників наради /Шахрай і "ліві" українського походження, як Ю. Коцюбинський, Затонський тощо/ були в принципі прихильниками концепції про створення КПУ, окремої від РКП.

Це, переведена шляхом зб'юкування таких різnorodних і навіть противних у трактуванні української проблематики елементів рішення, викликало сильну реакцію, як з боку централістів "правого" напрямку, так і з боку Москви. "Праві" навіть покинули нараду. ЦК РКП 3. травня 1918 р. обговорював питання Таганрозької наради й за словами Лихолата, базованими на даних протоколу, поставився насторожено до рішення про створення самостійної Комуністичної Партії на Україні" ^{52/}. Дві прийняті в цій справі резолюції ЦК, за твердженням Донія, "поки не розшукано" ^{53/} серед архівних матеріалів. Але позиція ЦК РКП знайшла своє відображення в статті московської "Правди" двома місяцями пізніше в зв'язку із першим з'їздом КПУ. Тоді на адресу тих, хто прийняв ці рішення в Таганрозі, центральний орган РКП писав: "Замість роботи над поглибленням і поширенням зв'язків російського партійного центру з іншими центрами, партійні "самостійники" пропонують зруйнування судового центру". "Правда" вимагала, щоби КПУ протиставила "дрібнобуржуазній боязкості організаційного зв'язку з робітниками Росії ідею зв'язку партійного центру Росії з пролетарськими революціонерами Німеччини, ідею організаційного і тактичного зв'язку комуністів України з комуністичною партією Росії й інтернаціоналістами Німеччини" ^{54/}. Отже, в Москві не припускали думки навіть про тимчасове організаційне відокремлення большевицьких організацій України. Підпільна робота останніх мала відбуватись лише під контролем і безпосереднім проводом ЦК РКП. Разом із тим у розгортанні дальшого комуністичного руху на Заході "комуністам України" відмовлялося в претензії на роль "авангарду світової революції", як про те мріяли "ліві комуністи", але від них вимагалось, по суті, виконання тільки зв'язкових функцій між справжнім "авангардом" - ЦК РКП, і західніми "інтернаціоналістами" до того часу, поки Україна мала лишатись відірваною від сов. Росії.

Відразу ж було вжито заходів, щоби "попередні" таганрозькі ухвали про "самостійну" КПУ не знайшли свого здійснення. Створене початково в Таганрозі "ліве" Організаційне Бюро для скликання установчого з'їзду КПУ А. Бубнов, Я. Гамарник, В. Затонський, Крейсберг, С. Косіор, Ю. Пятаков, М. Скрипник - останній - один із усіх не "лівий"/, уже перебуваючи в Москві, "після гострої дискусії" 8.6.1918 мусило було прийняти "пропозицію про включення" до свого складу "представника ЦК РКП/б/, а також представників донецько-криворізької й одеської партійної організації" ^{55/}. Наступний установчий з'їзд КПУ мав остаточно покінчити з фактично не народженою самостійністю створеної ним партії".

З другого боку, зроблено кроки, щоби покінчити з "обласницькими" тенденціями серед большевиків України, що виявлялись у спробах творити партійні й навіть ширші "советські" групи на регіональній основі, наприклад, "Тимчасовий Центральний Виконавчий Комітет Советів Робітничих і Селянських Депутатів Одеської області, Херсонської губернії і Бесарабії". Подібні ж тіло створили члени парт. комітетів "Кривдонбасу" і Катеринослава. Були також "ще групи Таврійської губернії, Кременчуцького повітового совета й партійного комітету" тощо. Для ліквідації цих емігрантських щодо України утворів, які навіть намагались претендувати на керівництво "повстанським рухом у відповідних районах України", Оргбюро було послабке й мусило "вдатись до ЦК РКП/б/ з проханням ужити заходи для ліквідації створеного / в наслідок існування цих осередків - О.Ю./-стану" ^{56/}. Пізніше ліквідація цих осередків була остаточно оформлена постановами І. з'їзду КПУ.

Оргбюро, опинившись за межами України, фактично втратило зв'язок з останньою. Підпільні осередки і групи там почали робити спроби розгорнути свою діяльність незалежно від "українських" партійних центрів у сов. Росії, про роботу й дальшу долю яких вони не знали, 26 травня 1918 р. до 70 большевиків, делегатів на легальний всеукраїнський з'їзд профспілок /що, природно, приховали свою приналежність до большевицької партії/ відбули таємну нараду в Києві, на якій обрано підпільний всеукраїнський партійний центр ^{x/} з семи осіб /М. Майоров, Л. Картвелі-

х/За Лихолатом, він мав називатись "Тимчасовий Всеукраїнський партійний Комітет. Резолюції І з'їзду КПУ називають його "Тимчасовим партійним центром".

швілі /Лаврентій/, Пирогов, Хлівний та ін./ . Центр мав подбати про скликання всеукраїнської партійної конференції. Незабаром центрові стало відомо про існування Оргбюро і його представник дістався до останнього. Вже 8 червня 1918 р. Оргбюро ухвалило "відносини між Орг. Бюро і Всеукраїнським комітетом залишити попередні, тобто всебічна підтримка і зв'язок".

Наприкінці червня 1918 р. центр відбув у Пуці-Водиці /під Києвом/ останнє засідання, визначив представника на московський з'їзд КПУ й ухвалив передати останньому свої повноваження. За твердженням Лихолата, підпільним больш. організаціям на Україні поведлося забезпечити прибуття на з'їзд делегатів з усіх українських губерній, крім Волині ^{57/}. З тих скупих відомостей про стан больш. осередків на Україні, тяжко судити про їхню діяльність. Лихолат згадує лише про рішення травневої, першої наради "посилити роботу як щодо створення підпільних більшовицьких осередків, так і щодо використання легальних можливостей для політичної роботи в масах" ^{58/}. Треба нагадати, що це був час розгортання селянських повстань проти німецько-австрійської військової й гетьманської влади. Відсутність згадок про якийсь зв'язок поміж комуністичним підпіллям і тими селянськими виступами в цей період свідчить про те, що останні розгортались поза большевицькими впливами.

Утворення КПУ і діяльність її поза Україною

5-12 липня 1918 р. в Москві відбувся загальний з'їзд представників большевицьких організацій українського терену, який увійшов до їхньої історії як I з'їзд Комуністичної Партії /большевиків/ України. Значення з'їзду в історичній перспективі полягало в тому, що він визначив організаційно-політичний статус комуністичних організацій, чинних на території України або спеціально призначених для діяльності на тому терені.

З'їзд відбувся в обставинах коли державний експонент проводу РКП-советський уряд Росії, офіційно визнавав існування самостійної української держави /несоветської/ й провадив з представниками гетьманського уряду України переговори про укладення мирного договору. Щоправда, сов. речники звичайно підкреслювали, що до цих переговорів вони спонукані третім чинником - зобов'язаннями Берестейського договору з Центральними Державами. З тих же мотивів, як свідчить сучасне сов. джерело, "партія і Радянський

уряд", докладаючи "максимум зусиль, щоб не дати правлячим колам імперіялістичної Німеччини так і іншим ворогам Радянської держави ані найменшого приводу для втручання в справи Радянської Росії для зриву мирного перепочинку", дбали про те, щоби з'їзд "з офіційного боку... був нелегальний". Тому, наприклад, "про нього не друкувалось ніяких повідомлень"^{59/}. Але, разом із тим, та обставина, що аранжери з'їзду і, треба припускати, більшість учасників, організаційно належали до складу тих чи тих осередків РКП на терені тодішньої РСФСР та його спрямованість на оформлення комуністичних груп і осередків на Україні /чи призначених для неї/ як частини РКП, промовляла за те, що кремлівський провід розглядав відокремлення України від сов. Росії за факт не тільки тимчасовий, але й скороминучий. Зрештою, це впливає і з резолюцій отого "нелегального" з'їзду.

Всього на з'їзді було 212 учасників. З них 65 з ухвальним голосом /для 7 делегатів мандатна комісія права ухвального голосу не визнала^{60/}. Заступлено було 4364 члени партії^{61/}. Не можна встановити скільки з них припадало на долю тих, що перебували в підпіллі на Україні, але можна припускати, що переважна більшість останніх були люди, що перебували вже поза Україною. "Ліві", які лишались у більшості в Оргбюро, не зважаючи на обмеженіші, ніж перед тим на Україні, можливості дій, усе ж намагалися й тепер оборонити свої позиції в проводі української партійної організації, як і свої тактичні настанови. Їм повелося /з певними поправками/ свої напрямні в таких важливих пунктах порядку денного, як "Про поточний момент" і "Про збройне повстання і забезпечити провідну позицію в першому складі ЦК КПУ. Цілковитої перемоги, правда, здобути вони не спромоглися через не завжди спільну з ними поведінку "центровиків". Основною метою "лівих" у названих вище питаннях було продовжити збройну боротьбу проти Центральних Держав. Як зазначає Лихолат, "керівники "лівих" Г. Пятаков та інші, ігноруючи рішення УП з'їзду партії і вказівки ЦК РКП/б/, продовжували вести лінію на зрив Брестського договору, хоч і в більш замаскованій формі. Вони хотіли втягнути Радянську Росію у війну проти Німеччини шляхом створення "оборонно-наступального союзу південно-східних республік" /України, Дону, Кубані та інш./ і організації "революційної війни" на Україні проти німецьких окупаційних військ"^{62/}. Переведена "лівими" резолюція "Про поточний момент" намагалася

довести неминучість такої збройної боротьби через те, мовляв, що "об'єктивне становище, створене світовою війною та господарсько-географічними умовами, з одного боку і прагнення задушити Російську Соціалістичну Республіку, з другого боку, штовхав центрально-європейську імперіялістичну групу все більше на схід, спонукаючи окупувати не тільки України, але й області на схід від неї!" ^{63/} Разом із тим, резолюція всяко прагнула підкреслити сприятливі ніби для большевизму перспективи такої боротьби, твердячи, немов би "розвиток світової революції, уповільнюваний цілим рядом об'єктивних причин", усе ж "розгортається й розгортається, що є надто важливе, в Угорщині, Австрії й Німеччині". До того, відзначалося, що "імперіялістська армія Німеччини й, особливо, Австро-Угорщини... розкладається. В Україні, за резолюцією, переворот 29 квітня /усунення Ц.Ради і встановлення гетьманського режиму - О.Ю./ в значній мірі прискорив, поглибив і розширив повстанський рух" ^{64/}. Останній ніби і зробив Україну "ареною передових боїв пролетаріату проти світового капіталу", висунув її "на передові позиції світової революції" ^{65/}. Тому то "основним завданням партії пролетаріату в даний момент на Україні є організація збройного повстання робітничо-селянських мас" ^{66/}. Цікаво, що думку "правих" і частково "центру" /Скрипник/ про те, що треба, "спочатку організувати міцну нелегальну партію, а потім узятись і за роботу по організації й усвідомленню стихійного повстанського руху", резолюція називала "чистісіньким нерозумінням моменту", бо "зміцнення і розширення класової партії пролетаріату на Україні в теперешній момент може відбутися тільки в самому ході практичної роботи оволодіння стихійним повстанням робітничо-селянських мас" ^{67/}. Для цього вже відразу "комуністи України повинні з усієї сили працювати над тим, щоб партія пролетаріату... стала на чолі запеклої громадянської війни робітників і селян проти німецького імперіялізму та вітчизняних поміщиків і буржуазії" Партія "повинна взяти в свої руки... військово-технічне керівництво повстанням" та домогтися "провідного становища в усіх революційних органах взагалі й органах повстання особливо" ^{68/}. Однак, і на з'їзді, як і в своїх заходах ще під час попереднього перебування на Україні, "ліві", прагнучи провадити свою окрему від більшості ЦК РКП лінію, зокрема в питанні про війну або мир з Німеччиною, залишались далекими від мотивів якогось політичного українського "се-

паратизму". Український "пляцдарм, як і наявність інших "обласних", "південно-західних республік, використовувалися як поле можливої реалізації політичних плянів "лівих комуністів" у аспекті інтересів советської диктатури взагалі. Резолюція констатує, наприклад, що "існування Російської Радянської Республіки є одним з найважливіших елементів, світової революційної обстановки, повстання на Україні". Розгортання повстання тут служить меті стабілізації советської Росії, бо "удар революційних мас на Україні спрямований і проти безпосереднього ворога Російської Радянської Республіки, а саме проти німецького імперіялізму, через що - додає резолюція, - цей удар не може не позначитись як найсприятливіше і на зміцненні Радянської влади на півночі" ^{69/}. Закиди сучасних сов. джерел "лівим", які начебто проводили в своїх резолюціях думку, що "переможне повстання на Україні нібито можливе без допомоги Радянської Росії" ^{70/} навряд чи слухні. Зокрема той самий автор кількома уступами раніше обвинувачував "лівих" у спробах "втягнути Радянську Росію у війну проти Німеччини", отже, у кроках, які виразно свідчили про те, що названу "допомогу" автори резолюцій прагнули мати.

Взагалі ж, резолюції виходили з засади, що "самостійна Україна в умовах нинішнього світового господарства неможлива і включення її в загальну систему світового господарства можливе або шляхом імперіялістичного поглинення її... одним з могутніх центрів фінансового капіталу, або шляхом установалення соціалістичного об'єднання через пролетарську революцію з усіма існуючими /отже, з сов. Росією насамперед - О.Ю./ і майбутніми республіками" ^{71/}.

Щождо трактування України як "передових позицій світової революції", то ця концепція в основному, збігалася з думкою Сталіна, висловленою ще в березні 1918 р., саме напередодні підписання Берестейського договору про те що "на Україні зав'язується тепер основний вузол міжнародної робітничої революції, розпочатої в Росії" ^{72/}.

Роблячи ставку на селянські повстання, які під ту пору почали розгортатися, "ліві" хотіли в них бачити процеси, що розвиваються в напрямі їхніх політичних цілей. Хоч резолюції й вимагали "ні на одну хвилину не... випускати з уваги небезпеку надання цьому рухові не класового, а національного характеру" й усувати з органів повстання "всі ті елементи, які стали на бік

повстання не з метою утвердження на Україні диктатури пролетаріату", а з іншою, зокрема "з метою відновлення влади дрібно-буржуазної контрреволюції" ^{73/}, в їхньому тлумаченні "розвиток повстанського руху на Україні" мав показувати з надзвичайною ясністю, що він є продовженням тієї громадянської війни проти влади капіталу, яка розгортається в Росії за останні сім місяців революції" ^{74/}. Щодо суспільної природи повстань, то останні визначались як "революційний рух пролетарів і напівпролетарів України" ^{75/}, а то і як "боротьба бідніших верств селянства "проти селянської буржуазії" ^{76/}. Хоч в іншому місці й визнавалося, що на Україні "середні верстви селянства, через гостру постановку земельного питання, в даний момент енергійно підтримують боротьбу за Радянську владу і підтримуватимуть її до розв'язання земельного питання" ^{77/}. В резолюції "Україна і Росія", запропанованій "правим" Квірінгом, але прийнятій за словами Лихолата, "майже одностайно" ^{78/}, отже, й більшістю "лівих" твердилось, що "ідея "самостійности" України, під ширмою якої німецькі імперіялісти загарбували й поневолювали Україну під ярмо капіталістів та поміщиків, остаточно здискредитована в найширших трудових масах України" та що "повстання на Україні розгортається під лозунгом віднесення революційного воз'єднання України з Росією" ^{79/}. Звідси випливала настанова резолюції "боротися під лозунгом відновлення необмеженої влади рад, як диктатури робітників, підтриманої біднішими селянами України, спрямовуючи свої найголовніші удари як проти фінансово-капіталістичної буржуазії, так і проти всіх дрінобуржуазних груп, що в тій чи іншій мірі підтримують Київську раду" ^{80/}. В зв'язку з цим же з'їзд визнавав за недопущенні "ніяки угоди з есерами, меншовиками, бундівцями, українськими есерами, українськими соціал-демократами", як також і "анархістськими організаціями" ^{81/}. "Права" меншість з'їзду з застереженням ставилась до плянів "лівих" щодо українських селянських повстань, які тільки в резолюціях з'їзду виглядали, як повстання "робітників і селян" і обстоювала, головне, завдання розбудови партійної мережі в Україні, що придалася б в майбутньому, при советизації країни силами сов. Росії. Проте, цілковите, чи майже цілковите відмовлення "правих" від активної диверсійної діяльності на українському терені не було в інтересах ЦК РКП, і сучасний сов. історик закидає їм недооцінку внутрішніх "революційних сил" в Україні ^{82/}.

Якою мірою оцінка української політичної ситуації і питання про методи тактики щодо України на з'їзді і в ЦК РКП були тоді неустійнені, може свідчить епізод з ухвалою про т.зв. "Народний Секретаріят". Ще в Таганрозі ЦВК України, за свідченням Шахрая, на своєму останньому засіданні в квітні, "вирішив скасувати Народний Секретаріят, розпустити членів ЦВК для "підпільної" роботи й залишити лише організаційний повстанський центр, так зван. "повстанську дев'ятку" /4 комуністи, 4 лів.-с.р. і лівий у.с.-д.^{83/}. Тимчасом 18 травня "Тези" Оргбюро згадували про існування якогось "повстанського Робітничо-Селянського Уряду України", а на з'їзді був поставлений звіт, "большевицької фракції в Народньому Секретаріяті", "лівий" Бубнов, підтриманий "центровиком" Скрипником, домагався й дальшого збереження Нар. Секретаріату як "советського повстанського центру", щоби затримати певне державно-політичне "перемство" в боротьбі за поновну советизацію України. "Праві", виходячи з того, що процеси в Україні йдуть лінією "об'єднання Радянської України з Радянською Росією", й то у формах, які зроблять непотрібним існувати окремої советської республіки в Україні, були проти збереження тіла, що могло претендувати на роль уряду для такої. Їм повелося за допомогою частини "центру" провести ухвалу про ліквідацію нар. секретаріату з мотивів, що повстанчий рух в Україні йде "не під лозунгом відновлення влади Народного Секретаріату, а під лозунгом відновлення Рад. влади" і зазначеного вище об'єднання з сов. Росією, а також, що нар. секретаріят не зміг стати "організуючим центром" громадянської війни на Україні і "не є бойовим прапором" для мас. У цих умовах його дальше існування визнавалось "шкідливою фікцією, що веде до самообману мас". Замість цього, ЦК КПУ мав зорганізувати Центральний Військово-Революційний Комітет"^{84/}. Як уже зазначалося, "праві" власне, не вірили в можливість підпорядкувати ком. партії повстанський рух, їм ішлося, головне, про ліквідацію нар. секретаріату. При всьому цьому, цікавим є те, що Ленін в розмові з Скрипником висловився, власне, за збереження Нар. Секретаріату з міркувань, що в майбутній сов. федерації "потрібен буде уряд для України"^{85/}. Ця обставина змушує сьогоднішніх істориків КПУ розглядати подану вище ухвалу як "помилкову" і таку, що впливала з "хибного розуміння ролі національного питання в боротьбі за перемогу соціалістичної револю-

ції... з нерозуміння... необхідності існування й будівництва Української Радянської держави" ^{86/} в лавах "правих". Тимчасом, слід припускати, що Ленінова думка не була категоричною вимогою, опертою на вироблений чіткий погляд на дальший розвиток української політики ЦК РКП. Характерно, що, наприклад, його центральний орган "Правда" відродження в травні 1918 р. скасованого в Таганрозі Нар. Секретаріату у вигляді "Роб.-Селянського уряду України" назвала "грою Ц.В.К. України в уряд" ^{87/}. Не менше цікавим є й те, що "ліві" не хотіли відмовитись від прапора "уряду", відібраного в них резолюцією з'їзду про нар. секретаріат. У наступній резолюції, вже їхніми зусиллями переведеній, про "поточні моменти, вони, мимо того, що їх зобов'язувала щойно прийнята ухвала з'їзду, яка називала "фікцією" існування "центру Радянської влади в умовах відсутности Рад", ставила перед партійними організаціями України як "спеціальне" завдання "безустанне безперервне підкреслювання, що на Україні існує Радянський уряд, який не склав зброї" ^{88/}. Згодом у серпні 1918 р. "ліві" через Центр. В.-Р. Комітет знов утворили були "Роб.-Селянський уряд України", знову скасований на 2-му /переважно "правому"/ з'їзді в жовтні того року ^{89/}.

Перемогою "правих" були резолюції з'їзду про стосунки між Україною і Росією й про організаційно-політичний статус КПУ. В першому випадку прийнята "майже одностайно" резолюція не зустріла опору з боку "лівих". Вона виходила з засад, що "Україна економічно нерозривно зв'язана з Росією", що "відокремлення України від Росії має характер тимчасової окупації й ідея самостійності "остаточно дискредитована" і вимагала "рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання з Росією на засадах пролетарського централізму в межах утворення всесвітньої пролетарської комуни" ^{90/}. Як можна бачити, формула очікуваного "об'єднання" була подана загальною, без докладнішого визначення його державних форм. Характерно, що щодо самої совєтської російської республіки, в межах якої мала б згодом опинитись Україна, не відзначено її федеративного характеру. Натомість, з притиском підкреслено "пролетарський централізм" як засаду того об'єднання. "Федеративні" форми останнього, очевидно, як це можна зокрема бачити з наведених вище слів Леніна про Нар. Секретаріат та з боку "лівих" потреби його збереження, в усякому разі не виключалося. Але запеклі вороги навіть зовнішньо осб-

ливої української державности з табору "правих" були, як можна припускати, проти того, щоби "передрішувати" майбутній "федеративний" характер українсько-російських державних зв'язків. Оцінюючи процеси в Україні, як спрямовані, насамперед, на те об'єднання", "праві" сподівались того, що останнє можна буде здійснити у вигляді безпосередньої державної інкорпорації її до складу Сов. Росії. В такому сенсі резолюцію з'їзду розумів, наприклад, один із дуже нечисленних членів ком. партії українського походження і української культури Шахрай. На його думку, формула резолюції з'їзду означала "відродження одности на підставі пролетарського централізму, цебто кажучи словами "Коммуниста" /журнал видаваний проводом КПУ в Москві - О.Ю./, не краєва автономія, не федерація, не самостійність, а безпосередній зв'язок кожного совіту з всеросійським центром" ^{91/}.

За оцінкою сучасного сов. істрика українсько-російських стосунків, "дальші події показали, що поважна частина комуністів України недооцінювали всієї важливости національного питання і згодом від об'єднання України й Росії в межах РСФСР на засадах централізму довелось відмовитись" ^{92/}.

Дальшою, хоч також не цілковитою перемогою "правих" на з'їзді була резолюція "Про партію", яка визначала організаційно-політичний статус комуністичних організацій України й, у цьому розумінні, є чи не найважливішою постановою з'їзду, саме тією, що визначала його "історичне значення" / з "тез" ЦК КПУ 1958 р./ . Як правило, сучасні сов. джерела вважають за потрібне підкреслити, що навколо цього пункту порядку денного на з'їзді точилася "гостра боротьба". Доповідач Скрипник, підтримуваний "лівими" обстоював "потребу створення самостійної партії на Україні через різницю в тактиці й умовах діяльности КП/б/У і РКП/б/" ^{93/}. Мотиви "лівих", як підставно зазначає наш автор, впливали з того, що вони "відверто висловлювали своє незадоволення ЦК РКП/б/" і "прагнули звільнитися від цього керівництва й розв'язати руки", зокрема "в боротьбі проти Берестейського миру". Мотиви Скрипника автор характеризує вже інакше. Він твердить, що "об'єктивно в цій пропозиції М. Скрипника, яку він уперше висунув ще на Таганрозькій нараді, містився зародок його майбутнього націоналістичного ухилу" ^{94/}. Цікаво відзначити, що кількома сторінками перед цим автор уважав, що Скрипник у Таганрозі в утворенні самостійної КПУ вбачав лише "тимчасовий захід" ^{95/}.

Але, так чи так, коли мати перед очима пізніший шлях Скрипника, то, очевидно, що його мотиви на користь організаційної окремішності КПУ від РКП, справді, виходили з оцінки ситуації в Україні. Її різнилися від мотивів "лівих", які в українському питанні були, власне, такими ж "національними нігілістами", як і "праві". Зрештою, при голосуванні резолюції "ліві" фактично відмовились від оборони концепції про самостійну КПУ. Проти прийнятої з'їздом /33 голоси за/ резолюції "Про партію" голосувало лише 5 осіб, а утрималось 16^{96/}. Можна припускати, що то були "ліві". Цілком імовірно, що вони не хотіли наражати себе на гострий конфлікт з ЦК РКП, виразно наставлений проти цього, як це видно з наведеної раніш статті "Правди", що зв'язувалась за тиждень перед з'їздом.

Резолюція з'їзду висувала чотири моменти, що мали зумовлювати залишення ком. організації України в рамках РКП: 1/ "нерозривний" зв'язок боротьби комуністів на Україні "з боротьбою російського пролетаріату за соціалізм", що не дозволяє останнім розв'язати будь-які завдання "без зв'язку з тактикою Російської партії"; 2/ "недостатність у минулому зв'язаності української частини партії з центром"; 3/ "вихід з Всеросійського Комітету партії, який в умовах назрівання міжнародної революції являє єдиний активний центр інтернаціональної організації пролетарської революції", був би "актом дезорганізаторського руйнування цього центру"; 4/ "окупація України в умовах розвитку пролетарської революції має тимчасовий характер"^{97/}. З цих міркувань "Всеукраїнський з'їзд партії" ухвалював: "Об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, комуністичну партію України з своїм центральним комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних - ЦК РКП"^{98/}. Отже, ком. організації України було зібрано в одне організаційне тіло в рамках РКП, яке діставало назву "партії", але не мало ані власної, окремої програми, ані власного статуту. Це відповідало цілій попередній концепції більшевизму про політичну й організаційну природу. Воно відповідало зокрема й настроям переважної більшості самих "комуністів України". Правда, деякій "правій" частині їх і ці форми здавались за недосить централістичні, і представники її пішли

на них, як на менше лихо. Але й тут вони намагалися зослабити "автономію" КПУ вже іншими заходами. Котік зазначає, що "частина делегатів з'їзду, особливо деякі працівники Донецько-Криворізької області намагались усякими засобами відстояти "автономію" обласних об'єднань, стояли /"ратували"/ за збереження безпосередніх зв'язків обласних комітетів з ЦК РКП/б/... заперечували проти поділу Донецько-Криворізької області на Харківську і Катеринославську" ^{99/}. Лихолат у цьому вбачає тенденцію "до сепаратизму, до порушення принципів демократичного централізму" ^{100/}. Власне, це не був ніякий "сепаратизм", ані замах на централістичну будову РКП. Навпаки, оборонці цих вимог усяко прагнули позбавити новоутворену КПУ будьяких ознак організаційної автономії щодо РКП. Ці кроки "правим" здійснити не повелося. З'їзд підпорядкував ЦК КПУ проведові РКП, але разом із тим забезпечив права першого щодо нижчих ланок у своїй резолюції "В організаційному питанні" ^{101/}.

Ледве чи минуло три місяці після впорядкування організаційних і політичних справ комуністичної партії щодо України, як щойно оформлена КПУ поспішила відбути свій 2-й з'їзд /17-22.10.1918/ знову ж у Москві. Основними причинами такого поспіху були, поперше, провал прийнятої під тиском "лівих" на 1-му з'їзді тактики розгортання під советськими гаслами повстання на Україні, подруге, назрівання важучих для комуністичної диктатури змін у міжнародній ситуації в наслідок уже тоді неминучої поразки в світовій війні німецької коаліції, що робило для большевицького проводу українську проблему особливо актуальною й пекучою. Керований, в основному, "лівими" ЦК КПУ виходив із засади, прийнятої на з'їзді, яка вважала, що "основним завданням партії пролетаріату на Україні є організація збройного повстання". Тому то він і створений ним Центр. Військ.-Револуційний комітет скерували свою діяльність, за пізнішим визначенням 2-го з'їзду КПУ, "майже виключно на воєнну роботу в прикордонній смузі" ^{102/}, тобто на створення в нейтральній зоні вздовж демаркаційної лінії між Україною і Сов. Росією, встановленій договором про перемир'я, укладеним делегаціями гетьманського уряду і сов. російського урядів у червні 1918 р. в Києві, диверсійних та інших груп для дій на українській території. Спираючись на ці групи й маючи перед очима розвиток селянських заворушень і збройних висупив, ЦК КПУ і Ц.В.Р.К. сподівались зор-

ганізувати загальне повстання під своїм проводом, і то вже в найближчому часі, 5 серпня 1918 р. менше, як за місяць після 1. з'їзду, з'явився "наказ ч. I" ЦВРК "На штурм". Водночас був розісланий за підписом Пятакова лист ЦК КПУ до всіх партійних і революційних комітетів "з вимогою почати негайно загальний виступ" ^{103/}. Ці акти було видано "без відома і згоди ЦК РКП/б/ і В.І. Леніна", як зазначає сучасний сов. автор ^{104/}. Наслідком заклику - "наказу" тодішнього проводу КПУ були тільки, за обережним висловом наведеного джерела "виступи повстанців... у окремих місцях Київської, Полтавської, Чернігівської губерній" ^{105/} х/

Як константував 2-й з'їзд, "місцеві організації виявилися зовсім невідготовленими і тільки незначна частина їх могла взяти наказ не лише до відома, а й до виконання" ^{106/}. Пізніше ЦК КПУ і ЦВРК обвинувачувались у тому, що вони поклали "всі надії на селянську стихію, випустивши з поля зору становище робітничого класу" ^{107/}. Незабаром після серпневої поразки Пятакова було усунуто з поста секретаря ЦК КПУ ^{108/}.

Підготування другого походу на Україну

22 серпня 1918 р. ЦВРК, тепер уже "йдучи за вказівками ЦК РКП/б/", ухвалив створити в неутраляльній смузі регулярну українську Червону Армію". Ті формації, зведені незабаром у I-у й 2-у "українські советські дивізії", складались з кол. "загонів Червоної гвардії" /що відступили були навесні з України/, а також з "українських повстанців, які пробилися з України із зброєю в руках" ^{109/}.

Формування "за вказівками ЦК РКП/б/" дістали "потрібне озброєння і спорядження" ^{110/} й організаційно були включені до червоної армії РСФСР, у оперативному розумінні ввійшовши до так зван. групи Курського напрямку" ^{111/}. ЦК РКП і сов. уряд у Москві перебрали на себе безпосередньо справу збройної боротьби за Україну ^{xx/}. Відповідно постала потреба змінити провід КПУ

х/ До речі, найбільшим був виступ загону Кропив'янського на Чернігівщині, не комуніста, а лівого українського с.-р., що бльокувався з комуністами.

xx/Правда і досі вони не стояли осторонь від цих справ Ленін, як підкреслює А. Панкратова /див. її книгу "Великий русский народ" Москва, 1952, стор.108/ ще навесні 1918 р... викликав до Москви організатора українських партизан Щорса" і, у розмові з ним, дав указівки, як боротись із німецькими загарбниками".

як і з-за його невдалої, а з другого боку й надто "самостійної" щодо ЦК РКП тактики, так і в зв'язку з новими проблемами, що поставили перед останнім у зв'язку з наближенням кінця світової війни.

Скликаний знову в Москві в жовтні 1918 р. 2-й з'їзд КПУ переходив під більшим наглядом ЦК РКП, ніж це було в червні. Як подає сучасний коментатор з'їзду, перед його відкриттям Ленін "провів нараду з керівними працівниками КП/б/У". Його вказівки "визначили напрям роботи з'їзду". Секретар ЦК РКП і голова Всеросійського ЦВК советів Я. Свердлов узяв участь у роботі з'їзду ^{112/}. На з'їзді було засуджено тактику першого ЦК КПУ, визнано його "політичний напрям... неправильним, організаційну діяльність незадовільною" ^{113/}. Резолюція з'їзду "Про поточний момент" відбивала оцінку останнього, дану Леніном. Закінчення світової війни воєнною поразкою Німеччини з одного боку, ніби відкривало ширші перспективи перед большевицькою диктатурою, дозволяло їй звільнитись від Берестейського договору, почати похід на території, заняті досі німецьким військом і Україну насамперед; з другого - збільшувалась для Кремля загроза, що переможна Антанта матиме тепер вільні руки для інтервенції в справі кол. російського простору. 22 жовтня 1918 р. саме в останній день 2. з'їзду КПУ, Ленін говорив на засіданні Московського совета: "Ми знаємо, що в нас є сили, але ми також знаємо, що англо-французький імперіалізм сильніший за нас" ^{114/}. у зв'язку з цим, завдання КПУ 2-й з'їзд бачив у боротьбі за об'єднання Радянської України з Радянською Росією", та в тому, щоб наша партія організувала всіляку допомогу Радянській Росії в її боротьбі" проти протисовєтських сил на Дону і Кавказі, в пропагандній діяльності серед німецьких і австрійських вояків, щоб "спрямувати стихійно-бунтарський солдатський рух у загальне русло боротьби робітників і селян України і Росії" ^{115/}. Характерно, що тепер рекомендувалось стримуватись від виступів проти німецького війська, які могли б унести "в окупаційні війська озлобленість і згуртованість проти Радянської Росії" ^{116/}. Диверсійні акти вимагались "особливо з метою знищення білогвардійців, офіцерів, жандармів, буржуазії і там, де по можливому відході німецьких військ ці райони будуть заняті білогвардійцями, які мобілізуються" ^{117/}. Основними тактичними завданнями мало стати "поглиблення і поширення партійного апарату..."

концентрація партійних сил переважно в робітничих пунктах України... і одночасно створення організованих, дисциплінованих бойових військових частин, удар яких, координований з бойовими діями пролетаріату і селянства України, роздавить гетьманщину" ^{118/}. Практично це визначало відмовлення від тактики повстання. Основну силу в боротьбі за опанування України мали становити "організовані, дисципліновані" військові сили, як ми подавали вище, збиралися на північних кордонах України. Організовані, головню, "в робітничих пунктах" комуністичні елементи мали відігравати допоміжну роль. Що мали собою становити ті сили, які мали завдавати з півночі головний удар, матимемо нагоду говорити далі. Взагалі ж, у всій своїй підготовчій роботі КПУ повинна була, "спираючись на сили пролетарської Росії, координувати і підпорядковувати свої дії ЦК РКП" ^{119/}. Характерно, що керований "правими" 2-й з'їзд фактично ігнорував селянську проблематику України, відносячи провал серпневої спроби старого ЦК КПУ на конто неспроможности "селянської стихії" стати активним і вирішним чинником при визначенні долі країни.

Як і на першому з'їзді, так і тепер, було потверджено "основну лінію на об'єднання советської України з советською Росією", але, за обережною думкою сучасного сов.історика "з'їзд не міг передбачати конкретні форми цього об'єднання" ^{120/}. Власне, керований "правими" з'їзд не хотів такого визначення. Варто уваги, що серед гасел до річниці жовтневого перевороту, пропонуваних з'їздом підпільним ком. осередкам в Україні, на першому місці було гасло: "Хай живе Російська Советська Соціалістична Республіка!" Майбутнє України знаходило своє відтворення в загальниковій формулі: "Хай живе советська влада на Україні" ^{121/}. Яку державну форму матиме советизована Україна як політично-територіяльна одиниця, не зазначалось ніде.

В новообраному ЦК КПУ головню роль мали грати "праві". Яковлев /Эпштейн/, Квірінг, Артем. Для посилення контролю з боку ЦК РКП до нового ЦК КПУ був "обраний" нар. комісар нац. справ РСФСР, член Реввійськради Південного фронту і ЦК РКП Й.Сталін.

Тимчасом, менше як за місяць в Україні розгорнулись події, що поставили і новий ЦК КПУ і провід самої РКП перед новими фактами й новою, не передбаченою ними ситуацією. Розвал Австро-Угорщини, остаточна воєнна поразка Німеччини й революція в ній призвели до того, що німецькі /а ще перед тим австрійські/ зброй-

ні сили перестали відогравати роль чинника, що розглядався в Москві як головна перешкода до опанування України. Мало того, якийсь час жилися навіть надії на те, що кероване новоствореними солдатськими рядами німецьке військо тепер ще допоможе в ім'я розвитку світової революції встановленню советського режиму в Україні. Діставши 13 листопада 1918 р. з прикордонного з Україною містечка Унечі телеграму місцевої партійної організації і командира Богунського полку 1-ї укр. сов. дивізії Щорса про те, що делегати солдатської ради прикордонної німецької залоги в с. Лищичах "вітають у вашій особі світову революцію"^{122/}, Ленін поспішив з відповіддю, де він уже накреслював інший план дій для німецьких "революційних солдатів". Він вимагав, щоби останні "взяли негайно дійову участь у визволенні України" і насамперед почали "арештовувати білогвардійців і власті українські"^{123/}. Аналогічну вимогу він висловив того таки дня в телеграмі до орловського губерніяльного парт. комітету^{124/} 16 листопада в записці прямим дротом до голови Орловського губ. виконавчого комітету Ленін уже обережніший у оцінці настроїв німецьких вояків і вимагає "суворо перевірити повідомлення про те, що більшість німецьких рад на стороні більшовиків". Якщо це так, то знову ж треба "обов'язково запропонувати їм негайний союз для найшвидшого відновлення Радянської влади на Україні"^{125/}. При цьому німці мали співдіяти при усуненні й арешті "не тільки білогвардійців, але й радівців"^{126/}, тобто діячів з укр. національного табору, прихильників кол. Ц. Ради. З цих документів випливають два характерні моменти. Поперше, Ленін узалежнював можливість захоплення України великою мірою від співучасті скомунізованих німецьких вояків. У всякому разі, це в листопаді 1918 р. спочатку привертало більшу його увагу, як можливості повстання самої людности України; подруге, Ленін поспішав завдати удару не тільки гетьманському режимові, але відразу ж і українському національному таборові. Цікаво, що вказівки Леніна голові Орловського губвиконкому мали місце на другий день по тому, як утворена Українським Національним Союзом^{x/} Директорія УНР проголосила повстання проти гетьманського режиму. Ленін, очевидно, про це ще не знав. Ще перед тим, як дійшли пер-

x/ Об'єднував укр. національно-демократичні партії й громадські та суспільні організації. Утворився восени 1918 р.

ші звістки про німецьку революцію, 11 листопада 1918 р. рада нар. комісарів РСФСР "постановила дати Революційній військовій раді республіки директиву - в десятиденний термін почати наступ на підтримку робітників і селян України, що повстали проти гетьмана" /до речі, 11 листопада загальне повстання ще не починалось/ ^{135/}. Отже, наступ на Україну мав провадитись на наказ уряду сов. Росії, під проводом її військового командування й виправдувався потребою допомоги повстанню, яке ще не почалось. На засіданні Реввійськради РСФСР з представниками проводу КПУ і Сталіном, що відбулась того ж дня, Епштейн /Яковлев/ з ЦК КПУ заявив, що "хоч робітники й багато селян, особливо на Чернігівщині; на нашому боці, проте нема чого й думати без пересунення значних сил Червоної армії не тільки про успіх революційного руху на Україні, але й на саме виникнення" ^{128/}. Цікаво, що це говорилося за чотири дні перед початком селянського, але не керованого більшовиками повстання, яке сам сов. історик Попов свого часу назвав найбільшим розмірами в ті роки з подібного роду зрушень на всьому терені кол. російської імперії. 13 листопада 1918 р. уряд РСФСР анулював Берестейський договір і тим формально звільнив себе від зобов'язань щодо України. 17 листопада, як розповідав Антонов, "утворена "Українська Революційна Рада" з Сталіна, Пятакова, Затонського і Антонова, яка мала керувати діями проти України військових сил, які тимчасом складались з двох "українських советських" дивізій і приблизно такої ж кількості російських формацій ^{129/}. 29 листопада, вже в розпал піднятого Директорією повстання і по закінченні десятиденного визнаного від РНК часу для початку наступу, Антонов вирішує "йти вперед", бо "зараз можна голими та вмілими руками взяти те, що потім доведеться брати лобом" ^{130/}. Антонов просив у Леніна дальшої допомоги і з здивованням констатував, що "в частини відповідальних українських працівників є дуже поважні сумніви в доцільності "окупації великоросійськими частинами" України" ^{131/}. Отже, не зважаючи на те, що революційні події в Україні ніби полегшували можливості походу туди, командування советського "Українського фронту" все ще закамуфльованого як "група Курського напрямку", без дальших підкріплень, обіцяних Реввійськовою РСФСР іти туди не наважувалось. З другого боку, частина провідників КПУ, з числа "лівих" побоювалась надто неприхованих форм втручання сов. Росії в хід подій на Украї-

ні. Можна припускати, що вони все ще сподівались повернути цей хід подій на свою користь. Згідно з твердженням Лихолата, до яких, правда, треба підходити дуже обережно, бо подані вони були в сталінські часи, коли "лівих" кваліфікувалося беззастережно як "ворогів народу", останні "дали зрадницьку настанову - не перешкоджати петлюрівцям у захопленні влади в столиці України", а "в листопаді 1918 р. Бубнов і Косіор віддали провокаційний наказ большевицьким партизанським загонам Київщини влитись до складу петлюрівської армії, нібито з метою її розкладу" ^{132/}. Цілком природньо, що перешкодити військовій Директорії здобути Київ місцеві большевики були не в стані, й тому "зрадницька настанова" Бубнова і Косіора була не "приводом", але неминучістю. Щождо спроб створити через відповідні большевицькі елементи в лавах того війська ферменти розкладу, то це цілком впливало з тактики "лівих". Якщо перший склад ЦК КПУ керований від них, зазнав провалу в своїй спробі розгорнути повстання під советськими прапорами влітку 1918 р., то другий його склад з перевагою "правих" і, власне, сам ЦК РКП залишилися практично поза розвитком подій на Україні. Секретар ЦК КПУ Квірінг /"правий"/ заявляв, наприклад, на 3. з'їзді КПУ /березень 1919 р./, що діяльність ЦК "відповідала лінії Центрального комітету РКП/б/^{133/}. Тимчасом, "ліві" мусли констатувати, що "національній інтелігенції та офіцерству при посередництві організованих військових груп" повелося "повести повстання під шовіністичним лозунгом "відродження самостійної України" ^{134/}. Так чи так, прогнози проведу КПУ /"правого" і "лівого"/ як і цілої РКП, що революційні процеси в Україні розвиваються під знаком "об'єднання советської України з советською Росією", завели. Відтепер треба було починати знову боротьбу з силами, які здавалися, за визначенням Шахрая, здискредитованими "подіями березня-травня 1918 року" ^{135/}.

Як уже зазначалось вище, для цієї боротьби ЦК КПУ і командувач "українського фронту" вимагав нових військових сил. За даними сов. військового історика, 27 листопада 1918, резервна армія, розташована на терені Орловської військової округи, почала виділяти нові контингенти до групи Курського напрямку, остаточний склад якої визначився на 5 грудня 1918 р. Переважно це були сили, що охоплювали різні формації в кількості понад 35 полкових одиниць, з яких "українські дивізії" / 8 полків/ ста-

новили меншість ^{136/}. Десь наприкінці листопада сов. війська після відходу нім. частин з демаркаційної лінії в зв'язку з їхнім виїздом на батьківщину, почали просуватись на українську територію. Загальний наступ розгорнувся в першій декаді грудня ^{137/}, саме в той час, коли там очолене Директорією УНР повстання проти гетьманського режиму було в розпалі й терени, на які почали просуватись сов. сили, перебували вже під контролем Директорії. Через це твердження в резолюціях З'їзду про те, що большевики почали тоді свої дії "під лозунгом непримиренної боротьби як проти гетьманщини, так і проти Директорії", відповідає дійсності тільки в тому розумінні, що вони викинули насправді тільки гасла проти гетьманського уряду. Фактично це була боротьба проти сил Директорії й удар у плечі останнім саме тоді, коли вони перебували в стані воєнних дій проти гетьманського війська.

Наступ советських сил з боку політичного було оформлено створенням "під керівництвом ЦК РКП/б/" ^{146/} в останніх тижнях листопада 1918 р. так зван. Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України /ТРСУ/. Політичні підстави цього кроку виразно виявлено в телеграмі Леніна головнокомандувачеві збройних сил РСФСР з 29 листопада, де зазначалось, що "з просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові советські уряди, покликані зміцнити Совети на місцях. Ця обставина - продовжує голова уряду РСФСР, - має ту добру сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію" ^{139/}. Отже потреба політично фірмувати наступ сов. військ на Україну як "визволення" її спонукала ЦК РКП самому взятись до створення "обласного" сов. уряду для України, оскільки "правий" переважно ЦК КПУ виявив неспроможність швидко діяти в нових обставинах. ТРСУ України постав поза межами останньої, в Курську, про що звичайно сучасні сов. джерела не згадують. При утворенні цього майбутнього советського центру для України, його творцям, проте, залишалось ще неясним, за допомогою яких форм державних зв'язків Україну малося на увазі влучити до советської державної системи. Діяло, очевидно, ще старе уявлення про те, що основне в процесах на Україні - це об'єднання її з сов. Росією. Тимто для Леніна ТРСУ України був, просто "обласним" урядом. У грудні 1918 р. Ленін запитував одного з кандидатів у члени того уряду Жарка про нас-

трої укр. селянства в тому розумінні, чи "селяни на Україні бідні за злиття з Росією чи проти" ^{140/}. Манифест ТРСУ України з 29 листопада 1918 р., проголошуючи відновлення влади на Україні, не визначав ані державного статусу її, ані форми державних стосунків з РСФСР. Лише двома місяцями пізніше, 28 січня 1919 року, коли значення національної проблеми там стало очевидним для большевицького проводу, ТРСУ України в своїй декларації окреслив першу як "соціалістичну советську республіку", що мала бути об'єднана з РСФСР "на засадах соціалістичної федерації" ^{141/}. В міжчасі, 8 грудня 1918 р. постанову про організацію "української Червоної армії ТРСУ України прийняв. Командування ж "українського фронту" /командувач і реввійськради/ було призначене Реввійськradoю РСФСР 4 січня 1919 р. з підкресленням, що "в усіх оперативних питаннях командувач фронту й безпосередньо підпорядкований головкомові" /РСФСР - О.Ю./ "і виконує тільки його директиви" ^{142/} ТРСУ України вже після цього, 8 січня, знов же "за вказівками В.І. Леніна... затвердило Реввійськрату Червоної Армії України". При цьому під останньою розумілося не тільки місцеві сов. формації, але взагалі всі сов. сили, що діяли на той час на українському фронті або на українській території. Як зазначає цитований автор "частини Червоної Армії РСФСР, виділені до складу Українського фронту, підлягали командуванню української Червоної армії" ^{143/}. Власне, не тільки підлягали йому, але й організаційно становили частину тієї армії. Так, перекинута пізніше "на Україну з Московської військової округи 3-я стрілецька дивізія РСФСР" ^{144/} як впливало з її організаційної структури й нумерації полків, розглядалась як "3-я українська советська дивізія" ^{145/}.

Але, мимо цих моментів, ЦК РКП через уряд РСФСР під час походу на Україну намагалось подати назовні останній як громадянську війну між "незалежним" ТРСУ України й Директорією. На запит голови уряду УНР В. Чехівського на початку січня 1919 р. щодо наступу сил РСФСР, нар. комісар закордонних справ Чічерин відповідав, що "ніякого війська Російської Соціалістичної Советської Республіки на Україні нема. Воєнні дії на українській території провадяться поміж військами Директорії та армією українського советського уряду, який є зовсім незалежний". У відповідь на ноту Директорії з 9 січня, Чічерин продовжував твердити, що "серед військ, які борються проти Директорії, нема ніяких

військових частин Російської Советської Республіки" ^{146/}. Це було саме в той час, як Реввійськрада остаточно перейменувала "групу Курського напрямку" на "Український фронт" і підкреслювала його підпорядкованість головнокомандувачеві РСФСР /див. вище/. Одночасно, щоби послабити силу отору з боку Директорії московський РНК пропонував переговори, під час яких /у Серпухові/ його представники намагалися виставити себе як "посередників" між Директорією й цілком підляглим політично, військово й, просто, організаційно йому ТРСУ України. Про якесь мирне поладження стосунків з Директорією Кремлеві не йшлося. За Лихолатом, "советський уряд РСФСР... йшов на переговори з петлюрівцями з тим, щоби викрити Директорію як уряд наймитів чужоземного капіталу" ^{147/}.

За цими настановами, отже, створений на території РСФСР "Тимчасовий Р.-С. Уряд України, що перенісся на її територію в наслідок вторгнення туди групи "Курського напрямку", мав бути трактований як провідний центр "повстання", спрямованого на встановлення в Україні керованого комуністичною партією советського режиму. Це перебуваючи поза межами України й не маючи впливу на хід подій там, ТРСУ оголошував "іменем повсталих робітників і селян, іменем революційної армії України" ^{148/} владу гетьмана "скинутою" /"низложеною"/, а "владу советів" відновленою, хоча практично, як відомо, в той час повстання йшло під проводом Директорії і в ім'я цілей, нею поставлених. У пізнішому документі, з кінця січня 1919 р. тобто в період розгорнутих уже воєнних дій проти Директорії, советський центр для України вже обережніше означав себе як "уряд, що "вийшов з революції" ^{149/}, не встановлюючи точно, які конкретні процеси під останньою належить розуміти. Як уже подавалося вище, "правий" ЦК КПУ повстання не zorganizував і не збирався його організувати, покладаючись "у разі зміни міжнародньої ситуації", на саму військову силу РСФСР і ТРСУ було утворено, поперше, на наказ ЦК КПУ, подруге, вже тоді, як на Україні вже розгорнулось повстання під проводом Директорії. Резолюція III. з'їзду КПУ, переведена "ліви-ми", прямо так і констатувала, що "на початку своєї діяльності ЦК" /кінець жовтня - початок листопада 1918 р./ "проводив лінію відмови від практичної підготовки нарастаючого збройного повстання". Мало того, "в момент, коли повстання вже розгорнулось, - сказано далі в резолюції, - "ЦК на ділі здійснив політику затрим-

ки бурхливо наростаючої робітничої революції" ^{150/}. Отже, "правому" ЦК КПУ закидалося відсутність тактичної гнучкості, яка мала полягати в тому, щоби включити до вже початого протигетьманського повстання підпільні . большевицькі сили з метою опанувати провідні або, принаймні, певні позиції в ньому. В наслідок цієї тактики створений через втручання з Москви ТРСУ, за окресленням іншої резолюції цього ж з'їзду, став лише одним з двох центрів "керівництва повстанням, що розгорнулося" ^{151/}. За другий центр резолюція мусила визнати Директорію. Фактично ж ТРСУ не був ніяким центром того повстання, і перша резолюція сама це визнавала. Характерно, що Лихолат у своїй роботі, писаній у сталінські роки, навіть цю, свідомо викривлену на користь КП концепцію "двох центрів" протигетьманського повстання подавав як вихватку "ворогів народу" Бубнова, Пятакова та ін. ^{152/}. Пізніше післясталінська часткова реабілітація останніх спонукала, а, можливо, й заохотила цього автора фактично визнати Директорію провідним центром селянського повстання на Україні в листопаді-грудні 1918 р. У публікації, виданій 1959 р., він констатував, що Директорія здобула владу "в більшості районів України... не тільки тому, що українських буржуазних націоналістів підтримали американо-англо-французькі й німецькі інтервенти"/що є цілковитою вигадкою автора/, але тому, що, мовляв, "петлюрівці використали ненависть селян до гетьманського маріонеткового "уряду". Шляхом обдурювання розперезаної соціальної демагогії, брехливих обіцянок наділити селян землею й пропаганди націоналістичних гасел "самостійності" й "незалежності" України Директорії повелось притягти на свій бік на короткий час частину трудового селянства й поповнити його коштом свої збройні загони. Підтримала петлюрівців і міська буржуазія" ^{153/}. Так чи так, резолюція III. з'їзду КПУ констатувала, що "відсутність у цілому ряді районів організованих, озброєних радянських ядер дала змогу національній інтелігенції та офіцеровству при посередництві організованих військових груп... взяти на себе ініціативу виступу і тимчасово повести повстання під шовіністичним лозунгом "відродження самостійної України". Але разом із тим, щоби обґрунтувати "революційний" характер ТРСУ, там же твердилось, ніби "в той час на півночі України почалось повстання робітничо-селянських мас під проводом Радянського уряду і під лозунгом непримиренної боротьби як проти гетьманщини, так і проти Директорії" ^{154/}. Про справжній характер воєнно-політичної ситуа-

ції на півночі України вже говорилося вище.

Провід КПУ доклав максимум зусиль, щоби, насамперед, ослабити опір війська УНР советській інвазії, а далі викликати таки в його запіллі громадянську війну. Для цього пропагандні документи КПУ й ТРСУ намагалися, поперше, скомпромітувати Директорію, як владу "української буржуазії"^{155/}, "куркульсько-офіцерську диктатуру" й "знаряддя боротьби імперіялізму проти робітничої революції на Україні"^{156/}, подруге, викинули поновно якнайскрайніші гасла, як ото: "Всі фабрики, заводи, банки й торговельні підприємства, рудні й кам'яноломні є власністю українських трудящих мас", а також - що є найголовніше - "всі землі поміщиків, з усім живим і мертвим інвентарем, мусять бути негайно відібрані в поміщиків і безплатно передані селянам"^{157/}; потретьє, декларувалось збереження української державности в советських формах^{158/}. Українські народні, передусім, селянські маси, як показують такі факти, як утворення Ц. Ради, перший всеукраїнський з'їзд рад селянських, вояцьких і робітничих депутатів /грудень 1917 р./, вибори до Всеросійських і Українських установчих зборів, до органів земського самоуправовання, нарешті, до Трудового Конгресу /січень 1919 р./, в переважній більшості йшли за українськими політичними силами, що були творцями Укр. Нар. Республіки. Про це свідчить і надзвичайно широкий розмах повстання листопада-грудня 1918 р. Але, природньо, селянській щойно пробудженій революцією до політичного життя й слабо зорганізованій в умовах тількино утвореного нового державного й суспільного порядку стихії бракувало достатньої відпорної сили щодо нового ворога УНР, який ішов з півночі під зовнішньо революційнішими, в суспільній й політичній площині, гаслами, і який разом із тим заповідав збереження національної свободи й незалежности. Справжню природу советського режиму за час короткого його панування початку 1918 року українське селянство на практиці пізнати не встигло. Ці обставини були чинником, що в першу чергу, ослаблював силу спротиву українських, утворених у ході повстання селянських формацій советським силам і призводив подекуди навіть до переходу на їхній бік окремих груп учорашніх протигетьманських повстанців.

Головним же моментом, що сприяв советському військовому наступові й пропагандній большевицькій акції, був винятково складний і несприятливий міжнародний і внутрішній стан УНР. Щойно відновлена в наслідок селянського повстання, вона не знаходила визнан-

ня з боку тих чинників, які, як тоді загально здавалось, мали відігравати вирішну роль у боротьбі з комуністичною диктатурою, з боку держав переможної в світовій війні Антанти. Мало того, ставлення останньої, що свою ставку в проєктованій воєнно-політичній кампанії проти більшевизму робила майже виключно на російські протисовєтські, але в той же час непримиренно ворожі в засаді національній незалежності України й інших кол. російських "окраїн" сили, було, принаймні в перший час, до УНР неприязним, і то аж так, що Директорія не могла не тільки сподіватись на військову підтримку, але навіть відтягти свої сили, які стояли близько занятої антантівським десантом Одеси, на протисовєтський фронт. З другого боку, проголошення об'єднання західньоукраїнських земель /Східньої Галиччини, північної Буковини й Закарпаття/ з УНР після розпаду Австро-Угорської монархії в жовтні 1918 року, призвело до війни з Польщею, яка до того претендувала ще й на Холмщину, західню Волинь і Підляшся.

Ці зовнішні моменти посилювали труднощі й розходження в нестабілізованому політичному й суспільному житті України. Поруч тенденцій шукати за всяку ціну погодження з Антантою, в колах лівого крила укр. соціалістичного табору поставали думки про потребу знайти можливості до згоди з совєтською Росією, особливо в зв'язку з тим, що уряд останньої назовні визнавав право України на державну самостійність. У зв'язку з цим поставали в тих колах тенденції до створення "власної української "радянської" системи, що, з одного боку, надавала б Україні характеру соціалістичної республіки" з другого, - зберігала б її національно-державну незалежність. До того цей український радянський устрій не мав би становити собою монопартійної, на комуністичний зразок "диктатури пролетаріату", але "трудова демократія" з пропорційним заступництвом у радах усіх верств трудової людности й вільною діяльністю кількох політичних партій.

Посилювана тиском зовнішніх обставин внутрішня криза набирала щодалі гостріших форм аж до спроб українських "лівих" /укр. с.-р. "боротьбістів" і укр. с.-д. "незалежників"/ збройною рукою досягти своїх цілей. Так, у другій половині січня 1919 р. проти Директорії під радянськими гаслами виступає в районі Києва повстанське угруповання під проводом "незалежника" отамана Зеленого, а на півдні досить велика числом група отамана Григорієва. Характерно, що, за оцінкою авторитетного свідка й учас-

ника тодішніх подій І. Мазепи, у виступі Григорієва головну роль мали відіграти мотиви боротьби з силами Антанти, яка не визнавала української незалежності. Як зазначає наш автор, от. Григорієв розійшовся з Директорією головним чином через те, що українська влада не дозволила негайно рушити на Одесу й вигнати відтіль французів і добровільців" 159/х/.

Таким способом, твердження з резолюцій III. з'їзду КПУ, що "переважна маса повстанців стояла за владу Рад" 160/, хоч і сильно перебільшене, мало під собою певну підставу. Проте, ці "радянські" тенденції оформлялись не під проводом ТРСУ, як твердить та ж резолюція, і "радянські" українські сили на тому етапі розвитку подій - виявлялись лише як попутники й подекуди тимчасові та /як показали далші два місяці/ дуже ненадійні військові спільники большевицької влади. Про те, які були настрої серед українських "радянських" противників Директорії, може найкраще свідчити оповідання советського командувача Антонова-Овсієнка про відвідини ним загонів Григорієва в другій половині березня 1919 р. Приїжджих вояки зустріли співом "Заповіту" Шевченка / а не офіційним сов. гімном "Інтернаціоналом"/. Промовляв до них не большевик Антонов, але боротьбіст Шумський, промову якого, виголошену українською мовою /що спеціально зазначає Антонов/ приймали прихильно аж до моменту, поки Шумський, говорячи про земельну справу, мав необережність ужити слово "комуни". Після цього від розправи з боку "радянських" вояків його врятував особисто Григорієв, "що заклав собою Шумського" 161/.

Советським силам "Українського фронту", що нараховували вже в першій стадії наступу, за даними сучасників, десь до 45-47 тис. багнетів і шабель /отже, всього складу - десь на 70 тис./ регулярного війська повелося в цих умовах подолати опір діючих проти них сил УНР досягти по двомісячній кампанії Києва, а в першій половині березня 1919 р. опанувати більшу частину України /Наддніпрянської/. Мимо цього, розгромити Директорію і її сили червона армія не змогла. В міру дальшого просування її в українські терени, опір війська УНР тухавів. За свідченням советських же джерел, "не зважаючи на розгром поважного угруповання петлюрівських військ у районі Києва, боротьба за визволення Правобережної України носила винятково запеклий характер" 162/.

В квітні й травні 1919 року советському військові повелося дійти Збруча й окупувати майже ціле Правобережжя, але все ж

х/ Російські "білі" формації, що стояли на боці ген.Денікіна.

кульмінаційним часом сов. успіхів під час другого походу з огляду на політичні й воєнні перспективи його, треба вважати березень 1919 року. Саме тоді /1-6.3.1919/ в Харкові зібрався, вперше на українській території III. з'їзд КПУ.

Діяльність КПУ на Україні

З'їзд визначив основні напрямні комуністичної політики в завойовуваній Україні. Одночасно на ньому "ліві" востаннє зробили спробу опанувати провід КПУ. Їм пощастило провести невеликою більшістю /99 голосів проти 92/ гостру резолюцію проти "правого" ЦК, якому закидалось, як уже ми згадували, відмовлення від організації повстання, пізніше неспроможність провадити "революційну політику, відповідну завданням пролетарської диктатури", втрату зв'язку /перед походом на Україну/ "з трьома чвертями партийних організацій". Тактика ЦК була визнана неправильною, а він сам - "нездатним керувати Комуністичною пролетарською партією в період загострення громадянської війни" ^{163/}. "Правим" не допомогли посилення на те, що робота ЦК, в основному "відповідала лінії Центрального Комітету РКП/б/" /Квірінг/^{164/}. Однак, як відомо, московський ЦК уже сам намагався виправити "помилки" ЦК КПУ в листопаді 1918 р., посиливши зокрема в ньому впливи і в ТРСУ України вплив "лівих". Та все ж ЦК РКП не був схильний давати надто вільну руку останнім через їхні постійні тенденції раз-у-раз протиставляти себе йому. Тимто присутній на з'їзді Свердлов усяко намагався не допустити гострої резолюції "лівих", і хоч вона й перейшла, але це була остання, мабуть, справді, піррова перемога "лівих". Можливості для них, використовуючи позиції КПУ, як "автономної" одиниці в РКП, для боротьби з "ленінським" ЦК в Москві минули. Речник "правих" Артем говорив на з'їзді до Пятакова: "Ви ласуйте в нашій особі роботу й політику всієї партії. Так і кажіть: "Ми українські сепаратисти, ми бажаємо тут на Україні грати свою світову політику". Пробачте, цієї політики ви грати не будете. Буде єдина Російська комуністична партія, і тільки вона вестиме політику" ^{165/}. ЦК РКП брав саме тоді тверду лінію на те, щоби не допустити найменших можливостей організаційно-політичної відособленості комуністичних організацій "незалежних" советських республік. Якщо перша з таких організацій - КПУ, при своєму заснуванні ще окреслювала себе як "автономну в місцевих питаннях", то

вже на VIII з'їзді РКП, що відбувся двома тижнями пізніше від III з'їзду, винесено відому постанову, що остаточно закріплювала беззастережну централістичну структуру РКП, згідно з якою центральні комітети тих "партій" мали користатись правами лише "обласних комітетів" єдиної РКП і бути "цілком підпорядковані" ЦК РКП" ^{165/}. Зокрема одним із засобів посилити контроль московського ЦК над КПУ було надіслання на Україну Григорія Петровського, перед тим нар. комісара внутрішніх справ РСФСР. Ані на III з'їзді КПУ, ані на безпосередньо по ньому відбутому З. всеукраїнському з'їзді советів Петровський не був. Мимо цього, "на рекомендацію" члена Політбюро ЦК РКП і голови Всеросійського ЦВК /ВЦВК/ Свердлов, що репрезентував на тих обох з'їздах московський центр, Петровський був "заочно обраний" головою Всеукраїнського ЦВК /ВУЦВК/ ^{166/}, тобто поставлений на чолі найвищого советського державного органу на Україні, а далі за "пропозицією Леніна", став "головуючим на Політбюро ЦК КП/б/У" ^{167/}, отже очолив найважливішу керівну інстанцію КПУ. Вислання на Україну людини, перед тим не заангажованої до большевицької пореволюційної політики на цьому терені, за твердженням теперішнього советського джерела, "викликалось гострою політичною обстановкою, яка тут склалась, і необхідністю зміцнити керівництво" та "консолідувати українську партійну організацію" ^{168/}.

В інших питаннях постанови з'їзду лежали в площині напрямних московського проводу. Відповідно до цього на з'їзді "особливу увагу було приділено всебічному вивченню й використанню досвіду соціалістичного будівництва в Радянській Росії" ^{169/}. Зокрема III з'їзд КПУ ухвалив прийняти для України "загалом і в цілому конституцію Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки", допускаючи лише "її зміни залежно від місцевих умов". Про форму державних стосунків з сов. Росією й іншими советизованими країнами говорилось ще скупіше. З'їзд доручав ЦК КПУ перевести через майбутній всеукраїнський з'їзд советів постанову про те, щоби Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет советів увійшов у "зносини з братніми радянськими республіками в питанні взаємовідносин" ^{170/}. Практично ворожа ідеї української державності, навіть у сов. формах, неукраїнська переважним своїм складом КПУ, зовні приймала статус України як окремої сов. республіки, не передрішуючи, як тісно в організаційно-державному розумінні остання має бути пов'язана з РСФСР. Це впливало з тих загаль-

них настанов проводу РКП, в основі яких тоді лежала як головна вихідна вимога "політика зближення пролетарів і напівпролетарів різних національностей", для чого, "як одну з переходових форм на шляху до повної єдності", він висував "федеративне об'єднання" /без зазначення, як тісне/, держав "зorganizованих за советським типом" /з програму РКП, прийнятого на VIII. з'їзду/ ^{171/}. Отже, федеративний зв'язок України й інших сов. "україних" республік мав би бути тільки етапом "на шляху до повної єдності". Статус їх як "особливих советських республік" розглядався як розв'язування "у даний момент /підкр. наше - О.Ю./ питання про форми" їх "державного існування" /звідти ж/ ^{172/} тобто як вирішення, історично тимчасове й у певних умовах чисто тактичне. Не зважаючи на досвід кінця 1918 року, ЦК КПУ /і "права" і "ліва" його частини/, а за його інформаціями й ЦК РКП, продовжували жити, особливо тоді, в березні 1919 р., в пору найбільших советських воєнних успіхів на Україні, уявленнями про малу національну відпорність українських мас. Голова ТРСУ України, Х. Раковський ^{х/} ще на початку січня 1919 року низько розцінював силу і значення українського національного руху "Насамперед, - писав він у московських "Известиях", етнографічні відміни українців від росіян самі по собі незначні". Разом із тим, твердив він далі, що "в українського селянства бракує того, що зветься звичайно "неціональною свідомістю", а "український пролетаріят за своїм походженням чисто російський"" ^{173/}.

Цим уявленням, очевидно, підпав і Ленін, коли заявив наприкінці березня 1919 р., що на Україні "національний рух не пустив... коріння глибоко" й висловлював навіть сумнів, "чи є українська мова масовою, чи ні" ^{174/}.

Використовуючи прояви певної кризи в таборі УНР, зокрема політичне й військове бльокування з нею боротьбістів і незалежників КПУ в той же час і далі вважала за недопущенні "ніякі угоди з ними, і то саме тоді, "коли на Україні розгортається найгостреніша громадянська війна" й передбачається неминуча найзапекліша куркульська контрреволюція" ^{175/}, а також "беручи до уваги, що переможний розвиток пролетарської революції на Україні позбавив такі верстви дрібної буржуазії, як міське ремісництво й середнє селянство всякої надії на здійснення їх програми й довів

х/ Болгарин з Добруджі походженням, кол. член румунської с.-д. партії.

неспроможність їх політичних партій" ^{176/}. Ті ж групи з цих партій, які визнали советський принцип, усе ж, за висловленими в резолюції з'їзду твердженнями, "не можуть прийняти програму диктатури пролетаріату з усіма її наслідками" ^{177/}. З усіх українських попутників КПУ з'їзд виявив особливо непримиренне ставлення до боротьбістів - найбільшої чисельно з некомуністичних "радянських" партій. "З'їзд особливо відмічає, - сказано в резолюції, - недопустимість надання місць в уряді українським есерам", мовиться про боротьбістів - О.Ю./^{178/}. Цікаво, що цю постанову з'їзду ЦК РКП скасував рішенням з 25 березня 1919 р. як "помилкову" ^{179/}. В своїй оцінці некомуністичних попутників большевиків на Україні Москва стояла на тих же позиціях по й провід КПУ. Як твердив дещо пізніше Ленін, думка про те, що він рекомендував блок з боротьбістами є "непорозуміння" ^{180/}. Все ж, на його погляд, для блоку "з селянством України", тобто для поширення на нього большевицьких впливів комуністи мали провадити "тактику маневрування", щоби не поставити проти себе відразу ті елементи українського села, що йшли за боротьбістами ^{181/}.

Лихолат, оцінюючи рішення III з'їзду з сьогоднішніх позицій у ділянці советської історії партії, обережно зазначає, що "партія боротьбістів була дрібнобуржуазно-націоналістичною, але до її лав увіходили, правда, нечисленні революційні елементи". До того, "боротьбісти користувались тоді підтримкою деякої частини селянства". Тому то, ЦК РКП, скасувавши прийнятту "під тиском групи "лівих" ухвалу про недопущення боротьбістів до уряду, в телеграмі до ЦК КПУ "пропонував укласти угоду з українськими есерами" ^{183/}. Не можна минути й того цікавого факту, що, не зважаючи на нібито близьку остаточну перемогу над Директорією, московський сов. уряд не припиняв остаточні переговори з її делегацією /на чолі з С. Мазуренком/. Навряд чи це можна було пояснити, як це твердять сучасні джерела, самим наміром "викрити Директорію, як "уряд" наймитів чужоземного капіталу" /Лихолат/, тим паче, що про свої переговори з делегацією УНР, сов. пропаганда широко не подавала. Йшлося, як можна припускати, про те, що Кремль, оцінюючи загальну воєнно-політичну ситуацію советської Росії, не хотів цілком випускати з рук шансу на зослаблення або й нейтралізацію одного з своїх ворогів УНР. Як подає І. Мазепа, один із лідерів укр. с.-д. незалежників М. Драгомирецький у середині березня 1919 р. на підставі своїх контактів з большевика-

ми /зокрема з М. Скрипником/ заявляв, що "харківський уряд просив військової допомоги в Москві, але йому відповіли, що нічого не можуть дати, а радять вступити в порозуміння з Директорією". І в цій справі, мовляв, "між харківським урядом і Москвою існує велике непогодження". Скрипник, ніби "від самого початку пропонував нам узяти на себе посередництво між ними й Директорією... Коли б була гарантія, що при самостійності України будуть забезпечені всі здобутки революції" ^{184/}. Важко сказати, оскільки Скрипник був у даному разі ширий у своїх намірах щодо погодження сов. влади з Директорією. Проте, ясно, що він один із небагатьох у КПУ розумів труднощі большевиків у боротьбі з останньою із укр. національними силами. У всіх цих розрахунках, природньо, тактичні погодження з лівосоціалістичними українськими групами мали своє дуже поважне значення. Правда, як показав дальший розвиток подій, і ця тактика не дала змоги комуністам опанувати або, бодай, знеутралізувати щодо себе українське селянство.

Оцінюючи загальну ситуацію, резолюції ІІІ. з'їзду підкреслюють, що "наявність" в українському селі чималого міцного й організованого куркульства дає підставу передбачати неминучість сильного куркульського контрреволюційного опору. І якщо буржуазно-імперіялістичній контрреволюції по містах уже завдано рішучого удару, то село стоїть ще перед періодом найгострішої громадянської війни й неминучої куркульської контрреволюції" ^{185/}. Ці прогнози, як відомо, здійснилися вже найближчого часу. Проте, ту "контрреволюцію", провідники КПУ розглядали тоді тільки як соціальний, класовий процес, не надаючи поважного значення його національній стороні.

В своїй боротьбі з "куркульською контрреволюцією", як і взагалі в політиці щодо українського селянства, за постановою з'їзду, уряд "диктатури пролетаріату" на Україні мав був спиратись на селі на "маси наймитів і ширші верстви біднішого селянства" ^{186/}. Об'єктивно це значило - на меншість сільської людности.

Ці "ліві" настанови проводу КПУ особливо яскраво було відбито в його резолюції про земельну політику, що, поруч трактування національної проблеми, відіграла дуже важливу роль у долі другого советського походу на Україну. Основною засадою цієї політики повинно було бути внутрення вже тоді так зван. "соціалістичних форм" сільського господарства "вигляді державних "советсь-

ких господарств", с/г комун, колективних господарств тощо. Згідно з п. 2 резолюції, "найголовнішим завданням земельної політики" був визначений "перехід від одноосібного господарства до товариського", тому що "радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращі засоби для досягнення соціалізму в землеробстві". В силу цих причин одноосібне господарювання "слід розглядати як тимчасове і відживаюче". Відповідно до цього всі "конфісковані землі" /йшлося про поміщицькі посілости/ "використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського", а тоді, "в другу чергу - для потреб одноосібних землекористувань", Земельним органам урядування доручалось "терміново" з'ясувати, які з конфіскованих маєтків та економій придатні під зразкові культурно-промислові радянські господарства й комуни, і негайно взятися до організації їх". Земельні відділи губерніяльних і повітових виконавчих комітетів зобов'язувалося "енергійно роз'яснювати і проводити в життя організацію громадського обробітку" ^{187/}, що практично означало тиск на селянство, в першу чергу, безземельне, в напрямі відмовлення від одноосібного господарювання, зокрема під загрозою залишитись фактично без допомоги з фонду конфіскованого с/г реманенту. Для переважної маси українського селянства це була ліквідація наслідків аграрної революції, перед остаточною реалізацією яких воно вже стояло в умовах УНР. Справді, переведення в життя постанови з'їзду, за визнанням сучасних советських авторів, призвело до того, що "безпосередньо в руки селян перейшла незначна частина землі", конкретно - "з 14 мільйонів десятин - тільки півтора мільйона" ^{188/}. В советській літературі, в зв'язку з пізнішим визнанням з боку ЦК РКП цієї політики щодо українського села неправильною, звичайно названі настанови у дальша на них опера діяльність проводу КПУ визнавалися навіть за одну з причин поразки советської влади в Україні влітку 1919 року. В пізніший, сталінський період, коли різного роду "ухили" в лавах РКП-ВКП розглядались не тільки як "помилки", але як зумисна, ворожа діяльність проти партії, рішення ІІІ. з'їзду КПУ в цьому /як, зрештою, й у ряді інших питань/, наприклад, як дії, що їх "на ІІІ. з'їзді КП/б/У Пятаков та інші вороги народу намагались нав'язати партії щодо селянства" ^{189/}. Автор далі заявляв, що "ці ворожі настанови... рішуче відкидались більшістю комуністів України" /там же/, але жодних доказів на користь цього

висновку не подавав. Насправді орієнтація на інтенсивні "соціалістичні" перебудови в українському селі впливала з загальних тактичних напрямних "лівих" комуністів, і Лихолат має певну рацію, коли розглядає твердження Пятакова про неминучу сутичку середнього селянства й міської дрібної буржуазії з советською владою" ^{190/} як специфічну "лівацьку" формулу. Але, мимо цього, земельна політика КПУ не була чимось різко відмінним від політики цілої РКП. Декрет Всеросійського ЦВК "Про соціалізацію землі" /з 19.2.1918/, що мав лягти в основу аграрної політики комуністичної диктатури в період переходу останньої від завершення завдань "буржуазно-демократичної" революції до здійснення цілей революції "соціалістичної", виразно зазначав потребу сприяння так зван. "товариським" формам господарювання /до них відносилось й державні господарства/. Примітка до ст. 22 декрету віддавала перевагу /"предпочтение"/ "сільськогосподарчим товариствам перед одноособовими господарствами" ^{191/}. Ст. 35 встановлювала, що РСФСР "з метою якнайскоршого досягнення соціалізму, всяко сприяє /"оказывает всяческое содействие/... спільному обробіткові землі, даючи перевагу трудовому комуністичному, артільному й кооперативному господарствам перед одноособовим" ^{192/}. Видана 14.2.1919, тобто за якихось два тижні перед III. з'їздом КПУ, постановою ВЦВК "Про соціалістичний землеустрій та про заходи переходу до соціалістичного рільництва" виходила з того, що "для організації" сільського господарства на основах соціалізму..., виховання трудящих у дусі соціалізму, а також для об'єднання пролетаріату й сільської бідноти в їхній боротьбі з капіталом, доконечним є перехід від одноособових форм землекористування до товариських". При цьому "великі советські господарства, комуні, громадський обробіток землі... є найкращі засоби для досягнення цієї мети", а "на всі види одноосібного землекористування слід дивитись, як на перехідні й такі, що відживають" /підкреслення наше - О.Ю./ ^{193/ х/}, ст. 8 постанови зобов'язувала використовувати загальний земельний фонд, у першу чергу для потреб советських господарств і комун, у другу чергу для потреб трудових арті-

х/ Отже, твердження сучасного сов. автора, що це формулювання в резолюціях III. з'їзду КПУ є неправильним, бо в ньому "існує селянське землекористування розглядалось як тимчасове... перехідне і відживає", - треба цілком віднести на карб московського центру ^{194/}.

лей і товариства для громадського обробітку" й далі в "третю чергу для здобування засобів до існування /sic!/ одноосібних землекористувань" ^{195/}. Останній дев'ятий, розділ постанови спеціально присвячено "заохочуванню і сприянню трудовим сільськогосподарським об'єднанням", при чому "при виданні позичок /"ссуд"/... і при розподілі сільськогосподарчих машин, худоби тощо перевагу" належало віддавати "тим об'єднанням, які здійснили якнайповніше усупільнення сільськогосподарчої праці" ^{196/} /підкреслення наше - О.Ю./.

Певною мірою, "власним" організаційним заходом КПУ був п. 4 резолюції з'їзду про зем. політику, який зобов'язував земельні відділи "терміново з'ясувати, які з конфіскованих маєтків та економій придатні під зразкові культурно-промислові радянські господарства й комуни і негайно взятися до організації їх" ^{197/}. Отже, тим самим визнавалося, що тільки "непридатні" для цієї мети кол. великі посілості могли б піти до розподілу між селянством.

Характерно, що VIII з'їзд РКП /відбувся за 2 тижні після III з'їзду КПУ/ як перші дві категорії заходів у галузі сільського господарства ставить "упорядкування советських господарств, тобто великих соціалістичних економій" і підтримку "товариств для громадського обробітку землі..." ^{198/} та зазначає, що "в усій своїй роботі на селі РКП по-старому спирався на пролетарські й напівпролетарські верстви її" ^{199/}.

Щоправда, VIII з'їзд виніс спеціальну ухвалу "Про ставлення до середнього селянства", де говорилося про недопущенність "найменшого примусу" ^{200/} при створенні с.г. комун і товариств але де, власне, нічого не згадувалося про обов'язкове наділення одноосібних господарств землею.

Взагалі ж, аж до листопада 1919 р. московський ЦК жодних зауважень щодо земельної політики КПУ не робив, і, власне, ухвали грудневої восьмої конференції РКП, установлюючи нові засади тієї політики, не зазначали якоїсь прямої відповідальності саме КПУ за попередній курс. Зрештою, в одній з публікацій, що з'явилася вже після XX з'їзду КПСС, автор мусив був визнати, що в земельному питанні КПУ діяла, "такі керуючись указівками ЦК РКП/б/" ^{201/} х/.

х/ Разом із тим дуже дивно виглядала двічі повторена /в березні й квітні 1919 р./ прилюдна заява Леніна, що в ній він твердив, ніби українські селяни досі "не сміють узяти поміщицькі землі", бо, мовляв, залякані німцями й тому "дуже нерішучі" ^{202/} /продовження на наст. стор./

Практично одним з найбільш важучих моментів, що визначав земельну політику комуністичної влади на Україні, була проблема здобуття з українського села харчових продуктів. Саме нею цікавився в першу чергу провід у Кремлі. Для цього III з'їзд КПУ й вирішував поширити на Україну "багатий досвід" советської Росії^{203/}, ухвалюючи творити "продовольчі органи Радянської Росії в містах" /очевидно, такого типу, як у сов. Росії/ і "комітети бідноти на селі"^{204/}. Слід при цьому зазначити, що на ту пору комбідри в Росії вже було скасовано /листопад 1918 р./, зокрема тому, що "діяльність їх була не вільна від помилок і кривд щодо середнього селянства"^{205/}. Для України провід КПУ, як і РКП, уважали утворення їх, як пізніше і споріднених з ними "комітетів незможних селян" /КПС/, одним із основних завдань політики щодо села. Два завдання, що їх з'їзд поставив нар. комісаріатові продовольства, були: а/ "напружити всі сили... для найшвидшої заготівлі хліба та інших продовольчих продуктів" та виділити "якомога більшу частину для надіслання в першу чергу голодуючим братам Радянської Росії..."^{206/}. Останнє було головним, чого в Москві чекали від роботи КПУ на селі. Вже 17.2.1919 московська Рада Оборони ухвалила мілітаризувати залізниці України /зокрема, скасувати окремий комісаріят шляхів через ЦК РКП для формально самостійної УССР/, головне, для переведення організації "маршрутних поїздів по хліб" /пізніше по вугілля й бавовну/^{207/}. 14.3.1919 р. ЦК РКП у директиві для ЦК КПУ і ради нар. комісарів УССР наказав заготувати для центральної Росії й вивезти туди до 1 червня 1919 р. 50 млн. пудів збіжжя^{208/}. Ленін був переконаний, що українське село має 258 млн. пудів хліба й головне завдання сов. уряду і ЦК КПУ бачив у тому, щоби порядком розкладки /фактично реквізиції/ забрати з села 100 млн. пудів^{209/} х/ бо ж, як твердив він, "перший соціалістичний обов'язок кожного громадянина України -

Це стояло в очевидній суперечності з фактом активної боротьби укр. селянства восени 1918 р. й мало свідчити про непоінформованість Леніна про причини того, чому укр. селяни поміщицької землі навесні 1919 р. не дістали, або про свідоме викривлення фактів.

х/В. Куріцин подає - "що нар. ком. продовольства УССР 25.3.1919 на засіданні московського совета вважав, що ці 100 млн. можна взяти цілком для "зголоднілої Росії" /Куріцин. Гос. сотруднич. между УССР и РСФСР... стор. 50/. Цікаво відзначити, що, за Берестейським договором 1918 р. Центральним Державам Україна була зобов'язана постачити 60 млн. пудів збіжжя /те ж джерело, стор. 26/, отже, значно менше, ніж цього вимагала ЦК РКП для Сов. Росії.

допомогти півночі" ^{210/}. Серед населення центральної Росії всяко популяризовалась ідея "хлібного" походу на Україну, як засобу, що міг би розв'язати харчову скруту в кол. імперській метрополії. За Шліхтером, що був спеціально надісланий ЦК РКП до складу сов. уряду України на пост комісара харчових справ /Наркомпрод/, "зітханням радісної полекші зустрічав пролетаріят Росії" советські воєнні перемоги на Україні, бо сподівався, що тепер "Україна нагодує" ^{211/}. Можливістю здобути український хліб Ленін спокушав не тільки російське місто, але й село, сподіваючись, до того, що й тим способом збільшити лави сов. війська. "Через професійні спілки, - вимагав він на пленумі ВЦРСП 11.4.1919 р. - слід організувати широке залучення селян, особливо селянської молоді неземлеробських губерній, в лави Червоної Армії, для формування продовольчих загонів та продармії на Дону і на Україні". Цей захід мав би служити "одночасно і для допомоги голодному населенню столиць і неземлеробських губерній і для посилення Червоної Армії" ^{212/}.

Настанови й рішення III з'їзду КПУ, незалежно від тактичних розходжень між "лівими" і "правими" /навіть у питаннях про більшу чи меншу організаційну підпорядкованість ЦК РКП/ виходили з основного завдання - інтеграції України в советську державну систему з усіма наслідками, які відси випливали, зокрема з метою надання в повне підпорядкування всіх її господарчих, людських та інших ресурсів московському советському центрові, як провідникові "робітничої революції на терені колишньої Російської імперії" ^{213/}, так і "прапорonoсцеві світової революції.." ^{214/}. Для здійснення цього основного завдання комуністична влада на Україні мала змобілізувати всі можливі засоби для подолання опору національних та інших антикомуністичних сил і переведення цілковитої окупації країни, створити умови для перетворення України на пляцдарм можливої комуністичної експансії за межі кол. Рос. імперії ^{x/}, розбудувати на Україні апарат "диктатури пролетаріату", перебудувати цілий суспільно-економічний лад відповідно до засад останньої й до вимог політики її московського центру.

Якими можливостями розпоряджала комуністична організація на Україні в той час для переведення всіх цих завдань і на які чинники вона могла опертись? На момент III з'їзду в лавах КПУ

x/ В Декларації ТРСУ України з 27.1.1919 говорилось: "Ми переконані, що нашою революцією на Україні ми сприяємо розвиткові революції на Балканському півострові, в Румунії, в Басарабії, в Буковині, в Галичині, в Польщі".

перебувало десь понад 23 тисячі осіб ^{215/}, тоді, як ціла РКП налічувала понад 313 тис. ^{216/}. Отже, чисельність КПУ виносила якихось 8% від усієї большевицької партії, тимчасом як політично контрольовані КПУ простори, беручи в найзагальніших рисах, становили десь четверту частину просторів, контрольованих тоді з боку РКП у цілому. Влітку 1919 року, вже після тимчасової майже цілковитої окупації Наддніпрянської України, переведення спеціальних кампаній масового набору, так зван. "партійних тижнів" і певного поповнення лав парт. організацій відрядженими з Росії працівниками й військовими комуністами з частин Червоної армії, що поповнювались з ресурсів РСФСР, кількість членства КПУ зросла до 35 тис. ^{217/} Проте, все ж вона лишалась набагато пропорційно нижчою проти центральних теренів РСФСР /треба, до того, мати на увазі, що за ті місяці чисельність РКП у цілому також зросла/. База для комуністичної влади на Україні була значно вужчою, як у центральній Росії. За даними В. Куріцина, "пролетаріят на Україні до першої світової війни налічував до 1 700 тис. чоловіка або 4,2% людности" ^{218/}. При цьому з цих верств "у промисловості й на транспорті працювало тільки близько половини, а решту становили сільськогосподарчі робітники, поденники, обслуга ^{219/}. Представники цих останніх категорій, а також робітники легкої промисловости, на Україні переважно харчової, "далеко не подолали в своїй свідомості дрібновласницької психології" ^{220/}. Таким чином, суспільною базою декларованої проведом КПУ "робітничої революції" на Україні лишалось робітництво тяжкої промисловости/ зосередженої, переважно, в Донецько-Криворізькому басейні/, що становило перед війною десь менше 2% людности України. До того, в наслідок господарчої розрухи революційних часів сталося величезне розпорощення й цієї, в масштабах країни малої групи. До січня 1920 р. кількість гірників Донбасу зменшилась більше, як утричі, проти передвоєнного часу, а робітників металургійної індустрії майже втричі ^{221/}. Ще більші контрасти між "пролетарським авангардом" комуністичної революції й переважною масою людности України виявлялися в національному розрізі. За Куріцином, робітництво великої промисловости України, цей "найбільше організований і свідомий загін пролетаріату", мало в своєму складі "приблизно однакову кількість пролетарів української й російської національности"; українські ж /з походження/ робітники переважали саме серед тих категорій, що, за наведеним вище твердженням нашо-

го автора, лишались під впливом "дрібновласницької психології"^{222/}

Маючи таку звужену суспільну основу на більшій частині українських теренів, провід КПУ шукав поповнення її лав скрізь, де це було можливо. Великою мірою це відбувалося коштом декласованого міського й містечкового елементу. Згодом утворився стан, якому пізніше голова ради нар. комісарів УРСР Раковський дав досить гостру характеристику. "У нас нема пролетарської партії на Україні, - заявив він 1920 р., - у нас інтелігентсько-міщанська партія"^{223/}. Бракує даних про національний склад КПУ того періоду, але безперечним є факт, що представники основної і переважної маси її людности - українці, становили в тій партії меншість. За даними Н. Попова, що стосуються стану КПУ на 1923 рік, українців у лавах КПУ було лише 24%^{224/}, отже, відсоток пропорційно майже втричі менший від кількості українського населення й приблизно вдвічі від кількості українців серед міського робітництва. Немає жодних підстав припускати, що 1919 року українців у КПУ було відсотково більше, ніж чотирма роками пізніше. Навпаки, можна думати, що їх було ще менше, бо процес дальшого розвитку КПУ показав, що в міру зростання її в дальші роки, зростав і відсоток її членів українського походження.

В цих умовах ухвала III з'їзду про недопущення до участі в органах советського режиму представників інших, навіть тих, що оголосили себе "радянськими", партій, крім мотивів догматичного тлумачення з боку "лівих" у КПУ засад "диктатури пролетаріату", була продиктована ще й міркуваннями цілком практичного порядку. Були підстави побоюватись, що попутницькі групи, чисельно мало чим відмінні від КПУ, зможуть серйозно перешкоджати діяльності останньої. За Б. Петровим, наприклад, кількість членів боротьбистської партії на лютий 1920 р. дорівнювала десь 15 тисячам осіб^{225/}. Немає підстав припускати, що навесні 1919 р. їхня чисельність була меншою. Характерним є також і той момент, що боротьбісти, шукаючи компромісу з більшовиками й висуваючи "радянський" принцип як базу для такого компромісу, вкладали в той принцип інакший зміст, як комуністи, і сподівались /як показав дальший досвід, дуже наївно з політичного боку/ позбавити останніх монопольної ролі в розбудуванні на Україні отого "радянського" ладу. На III всеукраїнському з'їзді советів, що відбувся незабаром по III з'їзді КПУ, утвореному на основі того ж виборчого ключа, що й з'їзди советів РСФСР, тобто з перевагою міських ви-

борців над сільськими, на якому боротьбісти мали 100 делегатів з 1719 /комуністи - 1435/, вони домагалися в новій конституції УССР запровадження загального й рівного виборчого права, а зокрема того, "щоб селяни користувались рівними з робітничим класом правами на утворення вищих органів державної влади" ^{226/}. Ця вимога, /як також і вимога боротьбістів, щоби прийнята на з'їзді советів конституція була передана ще на затвердження міським советам і, головне, волосним радам/ були спробою підважити основи комуністичної влади. Советський автор констатує, що боротьбісти сподівались /очевидно, не без підстав/, що "у волосних Радах їм забезпечена більшість" та що "діяльність деяких з цих Рад знаходиться під впливом куркульства, яке було політично організоване й озброєне" ^{227/}. Характерним тут є також, що практично йшлося не так про боротьбістів, як про недопущення до будьякої реальної участі в керуванні країною представників українського селянства, **яке**, за визнанням сов. автора, лишалось і далі поза впливами комуністичної партії. Він мусить визнати, що зокрема дані вільних виборів минулих років "свідчать про порівняльно невеликий вплив большевиків на українське село", додаючи, що "на Україні за большевиків голосували /до установчих зборів - О.Ю./ майже виключно робітники, тоді як у центральних районах Росії за них голосували й величезні маси селян" ^{228/}.

Ідеологічно ці претензії "пролетарської" партії на владу обґрунтовувалось тим, що, за Леніном, "сила пролетаріату... незрівняно більша, ніж частка пролетаріату в загальній сумі населення", бо "пролетаріат економічно панує над центром і нервом усієї господарської системи" і є "здатним і повалити буржуазію і повернути потім на свою сторону" багатьох союзників з такої маси напівпролетарів і дрібних буржуа, яка ніколи наперед за панування пролетаріату не висловиться" ^{229/} /підкрес. наше - О.Ю./ . Практично ж КПУ /до речі, як уже згадувалося й не цілком "пролетарська" організація/ в українських умовах 1919 року, всупереч, можливо, деяким претензіям і перебільшеним сподіванкам "лівої" частини її проводу, не мала жодних перспектив власними силами здійснити той "переможний розвиток пролетарської революції на Україні" ^{230/}, що про нього говорилося в резолюціях третього її з'їзду. Для цього в її розпорядженні не тільки не було потрібних суспільних чинників і власної організованої масової сили, але їй бракувало навіть відповідних організаційних можливостей.

Саме в березні 1919 року Ленін писав, що "найгірші часи, коли ми сиділи в Смольному в перші тижні після Жовтневої революції й боролися з розрухою, ніщо в порівнянні з тими труднощами, які переживає тепер Україна. Зойк несеться з боку українських товаришів, що нема людей, що нікому будувати советську владу, що нема жодного апарату, що нема такого пролетарського центру, як Пітер або Москва... Київ - не пролетарський центр, Донецький басейн, змучений голодом, не звільнений від козаків" ^{231/}.

Московські ЦК і РНК не тільки рушили на Україну військову силу для її опанування, але й почали надсилати туди своїх функціонерів, бо тільки за умови "братньої допомоги російських робітників, невпинного піклування Центрального Комітету партії /йдеться про ЦК РКП - О.Ю./ праця створення нового суспільного ладу на Україні" могла набути "ширшого розмаху" ^{232/}. Як подає Лихолат, уже на початку того періоду "до української партійної організації було надіслано 500 комуністів /для відповідальних функцій - О.Ю./ за спрямуванням ЦК РКП/б/" ^{233/}. 8.1, 1919 р. до складу так зван. українських сов. формувань "з командних курсів Москви й Ленінграда прибула група червоних командирів" ^{234/}. Далі, вже на початку 1919 року, з Москви й Петрограда "надіслано на Україну в розпорядження нар. комісаріату харчових справ до трьох тисяч робітників, випроваджено велику групу червоних командирів /для очікуваних місцевих формувань - О.Ю./... Виїхали профспілкові працівники, транспортники, металурги, вугільники, кооператори й багато советських працівників" ^{235/} цьому перелікові характерним, до речі, є те, що на Україну надсилалось фахових працівників, яких остання в силу своєї господарчої структури, повинна була мати в достатній кількості. Отже, йшлося не про фахову допомогу, лише про контроль і керівництво в тих чи тих, важливих для московського центру ділянках. Дуже проречистим було зокрема, що Україні з її розвинутим кооперативним рухом і досвідченими кадрами останнього "допомога" Москви надсиланням тамошніх працівників. Не менш цікавим було відрядження груп сов. урядовців для державних установ української советської республіки. Особливу вимовність має надіслання групи профспілкових працівників для советизації професійних організацій України та інтеграції їх до загальної системи проф. спілок РСФСР. У першу чергу, природно, в Москві йшлося про створення апарату для здобуття хліба й харчів. Як заявляв Ленін, ЦК РКП поставило завдання "зроби-

ти все" для побудови апарату на Україні, щоби "на 1 червня одержати за це 50 мільйонів пудів хліба" ^{236/}. Згодом було надіслано для Наркомпроду ще 2700 робітників з Росії ^{237/}. Взагалі ж, улітку 1919 р. "на Україні діяли продзагони з Москви, Петрограда, Кронштадта, Іваново-Вознесенська, Смоленська, Брянська, Шуї та інш. міст советської Росії" ^{238/}. Треба зазначити, що наркомпрод УССР почав формувати в лютому 1919 р. ще й свою окрему "продовольчу армію". Проте, як свідчить наведений цей же автор, "основне ядро" її "становили робітники, які мали досвід праці в советській Росії". Крім того, уряд останньо надіслав для вкомплектування командного складу місцевої продармії "велику групу досвідчених продармійців" ^{239/}. Слід зазначити, що продзагони, були не тільки силою, що мала здобувати на селі хліб, але й чинником, що мав активно діяти для створення відповідного апарату комуністичної влади на селі. Так, за Лихолатом, "велику роль в утворенні комбідів /фактичних сільських органів тієї влади - О.Ю./ відігравали робітничі продовольчі загони, прибулі на Україну з Москви, Петрограду та інш. промислових центрів Советської Росії" ^{240/}.

Раніше вже згадувалося, що загальна політична ситуація спонукала провід КПУ, а головне - РКП відмовитись від відвертої інкорпорації України до складу сов. Росії. Як зазначає історик російсько-українських стосунків у советських умовах, "дальші події показали /мовиться про I з'їзд КПУ - О.Ю./, що поважна частина комуністів України недооцінювали національного питання і згодом від об'єднання України й Росії в межах РСФСР на засадах централізму довелось відмовитись" ^{241/}. Мимо цього, ЦК РКП робило максимум заходів до того, щоби практично цілком підпорядкувати собі всі ділянки публічного життя формально незалежної советської української республіки. Робилося це, насамперед, шляхом директив ЦК, обов'язкових для центральних органів КПУ, далі надсиланням кадрів "у розпорядження" органів УССР; нагляду і директивних актів з боку відповідних інстанцій РСФСР до урядових органів у Києві /наприклад, лінією головного командування червоної армії/, нарешті, через безпосереднє з боку центральних установ РСФСР керування тими чи тими ділянками урядування на Україні. Так, Рада Оборони РСФСР 17.2.1919 р. ухвалює "просити ЦК /РКП - О.Ю./ опрацювати директиву про скасування комісаріату шляхів України" ^{242/}.

Зобов'язання для сов. уряду України постачити РСФСР 50 млн. пудів збіжжя було встановлене директивою ЦК РКП ^{243/} 22.5.1919 р.

ЦК РКП "пропонував" ЦК КПУ "не ставити на обговорення українського раднаркому відповідальних фінансових рішень, як от випуск нових знаків або обмін "карбованців" /ідеться про українську грошову одиницю, випущену урядом УНР - О.Ю./, не запитавши ЦК РКП, бо такі заходи можуть провадитися тільки у всеросійському масштабі" /підкр. наше - О.Ю./ ^{244/}.

Для методів керування справами зовні незалежних советських республік, насамперед України, характерним є переведення справи "воєнно-політичного союзу" УССР /та інших "незалежних" сов. республік/ з РСФСР. У травні 1919 р. Ленін склав для ЦК РКП проект директиви "Про воєнну єдність", що вимагала об'єднання всієї справи постачання червоної армії по всіх сов. республіках і всього залізничного транспорту ^{245/}. Бже 18.5.1919 р. всеукраїнський ЦВК /керований ЦК КПУ/, "виходячи з цих указівок" ^{246/}, виніс, постанову про "об'єднання військових сил советських республік", доручаючи своїй президії "вдатись до ЦВК усіх советських республік з пропозицією опрацювати конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби" ^{247/}. 1.6.1919 р. всеросійський ЦВК, "виходячи з резолюції Українського центрального виконавчого комітету... і пропозиції советських урядів Латвії, Литви і Білоруси", визнав "потрібним перевести тісне об'єднання" в ділянках військової організації, керування промисловістю, залізницями, фінансами й справами праці. Цей акт, переведений на підставі обов'язкового для ЦК КПУ й КП інших "українських" республік рішення ЦК РКП мав зовнішньо виглядати як відповідь на "ініціативу" сов. України, підтриману іншими "національними" республіками. РСФСР "погоджувалась" на ті пропозиції й конкретизувала зміст і форму пропонованого об'єднання. Цей процес підпорядкування важливіших ділянок публічного життя в Україні безпосередньо органам московського центру не обмежувався сферою суто державних стосунків. У ділянці громадського життя, де, здавалось би, централізаційні тенденції мали б бути менше актуальними, вони виявлені з боку Москви в не в меншій, якщо не більшій мірі. Так, резолюція III з'їзду КПУ "Про професійний рух", була зреалізована не тільки, щоби усунути з проф. спілок України "зрадницьке меншовицько-есерівське керівництво", але й для того, щоби зліквідувати організаційну самостійність чи навіть автономність українського професійного руху. Так, керовані з боку ЦК КПУ конференції профспілок України висловлювались за об'єднання укра-

інських профспілок з всеросійськими" ^{248/}, Всеукраїнський з'їзд профес. спілок /27.4. - 5.5.1919 р./ розпустив суцє до того часу об'єднання цих спілок-Уцентропроф-і "висловився проти утворення самостійного професійного центру на Україні" /Лихолат/ ^{249/}.

Практично КПУ, як "обласна" організація РКП на Україні, послідовно й переважно досить відверто провадила політику, скеровану на якнайповніше залучення України до єдиної советської державної спільноти й позбавлення її ознак власної державно-політичної, господарчої й національно-культурної особовости політику, до того безпосередньо надихувану й інспіровану з Москви. Так, "головним завданням" організованого при керованому Сталіном нар. комісаріяті для справ національностей /наркомнац/ РСФСР українського відділу було "з корінням вирвати самостійний /у російському тексті це слово подано в українському звучанні - О.Ю./ шовінізм і підготувати кадри борців-інтернаціоналістів" ^{250/}. Фактично боротьба з названим "самостійним шовінізмом" була акцією, спрямованою проти української національної культури. Для характеристики всього напрямку тодішньої політики проводу КПУ в національному питанні є показовою заява голови РНК УССР Раковського щодо пропозиції оголосити українську мову державною. В лютому 1919 року на засіданні Київського совета він говорив: "У відповідь на вимогу декларувати офіційну державну мову України я з усією повнотою відповідальности заявляю: це шкідливо для української революції" ^{251/}. Сама українська культура й мова були категоріями, об'єктивно чужими для неукраїнського в своїй більшості членства КПУ. Советські джерела мусять визнати, що в ній 1919 року "не було ще досить кадрів, які б", просто, "знали українську мову". Конкретно, "майже весь советський державний апарат працював російською мовою. Партийна робота теж провадилась у більшості випадків російською мовою" ^{252/}. Ухвалу РНК УССР з 4 квітня 1919 р. про те, щоби всі оголошення урядових та інших установ друкувалося двома мовами /російською й українською/, за твердженням того ж джерела, "далеко не завжди переводилося в життя" ^{253/}. Як свідчить інший сучасний советський автор, "недооцінка національного питання виявлялась і в тому, що часто-густо навіть губерніяльні й повітові органи, розраховані на масового читача, видавались тільки російською мовою" ^{254/}. Всі ці моменти Куріцин, наприклад, намагається, крім браку українських національних кадрів у лавах КПУ, ще з'ясувати тим, що "до советських установ на Україні про-

никнуло чимало міщанських, великодержавно настроєних елементів, які зневажливо становились до української мови й культури; до української національної советської держави" ^{255/}. Але справа була не в самих, сторонніх для партії "міщанських" елементах. Ці настрої, як це видно з наведеного виступу Раковського, були панівними для КПУ в цілому. Як розповідає В. Шахрай, його пропозиція, щоби на курсах для партійців, "що збираються їхати працювати на Україну" /це було 1918 р./ було б обов'язковим "навчання української мови й історії", щоби то мови й історії того народу, який "самовизначати" вони зібралися... була зустрінута, як "шовінізм" і "націоналізм" ^{256/}. Характеризуючи настрої основних кадрів і маси членства КПУ, старий більшовик Ю. Лапчинський стверджував у 1920 році, що її "фактично переважаюча більшість, яка спиралась на середніх партійних працівників, усім своїм попереднім вихованням цілком не підготованих до участі в національній революції, продовжувала дивитись на спробу зробити українську територіяльно-національну державу, як на комедію, що її інсценізується з метою одурачити українських шовіністів та закордон, а в кращому випадку, як на тактичний маневр. Лише мала частина КПУ під тиском обставин, приходила до свідомости, що Україна є окремим і цілісним територіяльно-національно-економічним організмом" ^{257/}, була за іншу, обережнішу тактику при розв'язанні національної проблеми на Україні. Але показово, що пізніші партійні документи й публікації, назагал визначаючи русифікаторську політику більшості проводу КПУ 1919 р. помилково, характеризуючи її навіть як брутальне перекинування ленінської національної політики" ^{258/}, в той же час позицію в національному питанні, заступлену деякими речниками української меншости в КПУ, характеризували однаково як "помилкову". Так, М. Скрипника, одного з представників тих кіл, сучасне джерело обвинувачує в "сепаратистських тенденціях", зокрема за висування "гасла конфедерації" як форми стосунків між УССР і РСФСР, що, мовляв, перешкоджало б "єдності братніх республік і зміцненню диктатури пролетаріату" ^{259/}.

Незабаром, майже з перших своїх кроків уся ця викладена вище й синтезована в рішеннях III з'їзду КПУ програма советизації України натрапила на труднощі й опір, далеко більші, ніж їх міг провід КПУ й РКП передбачати, і які, зрештою великою мірою, спричинились до невдачі другого советського походу на Україну та по-

новної втрати комуністичною диктатурою панування над нею. В наслідок понадп'ятимісячної воєнної кампанії червоної армії повелося окупувати простори Великої України, проте, знищити свого українського мілітарного супротивника - військо УНР - вона не була в стані. Сильно змаліле в наслідок боїв і початково зослаблене внутрішніми кризами, що про них ми вже згадували, воно все ж і надалі залишалось організованою силою, яка становила собою хребет збройного опору советському пануванню на Україні. Наприкінці травня 1919 р. армія УНР прикривала східній край Галичини /місцеві збройні сили якої були зв'язані обороною проти польського походу з заходу й півночі/ й була, по суті, єдиною перешкодою проти проєктованого наступу червоної армії на захід, на з'єднання з советською Угорщиною. Щоправда, виконати цю свою роль українська національна армія змогла знов же, великою мірою, тому, що ударна сила червоних військ була зослаблена селянськими повстаннями на Україні, зокрема виступом от. Григорієва проти комуністичної влади, сили якого /що були відпали від війська УНР перед трьома місяцями/ мали зокрема йти походом до Угорщини ^{260/}. Наведені моменти фактично зруйнували плани сов. проведу щодо використання України як воєнно-політичного пляцдарму щодо Заходу. З перших днів червня 1919 р. військо УНР було вже в спроможності перейти до активних наступальних операцій на Правобережній Україні.

Ця акція була безпосередньо як вище згадувалося, пов'язана з розгортанням широкого повстанського протикомуністичного руху на всьому українському просторі. Цей же рух об'єктивно сприяв, великою мірою, й наступові в глибину України з південного сходу російських протисовєтських сил ген. Денікіна. Як визнає Лихолат, "антисовєтські повстання куркульства й ворожі дії петлюрівських банд значною мірою усугублювали труднощі советської влади на Україні, полегчували шлях денікінським ордам і знову наwerbованим військам націоналістичної Директорії, які брали участь у другому комбінованому поході Антанти проти советської країни" ^{261/}. Українська протикомуністична повстанська акція була реакцією широких мас українського народу, в першу чергу селянства, на всі ті заходи й плани, які сподівалася здійснити на Україні й щодо України комуністична диктатура і які знайшли були свій відбиток у розглядуваних ухвалах і настановах провідних чинників КПУ.

Насамперед, треба зазначити, що советська військово-політична окупація України фактично не призвела до встановлення пануван-

ня комуністичної влади над українським селом, мимо того, що початково в ньому знаходили певний відгомін, своєрідні "радянські" гасла й підживлювана радикальними соціяльними настроями опозиція щодо Директорії УНР. Комуністичний провід використовував ці настрої, але був свідомий того, що українське селянство, в основній своїй масі, є силою чужою й навіть ворожою до "диктатури пролетаріату". Проте, провідні чинники КПУ були певні, що їм поведеться створити на українському селі свої міцні опорні пункти, зобілізувавши для цього певні спролетаризовані й напівспролетаризовані його верстви, що допоможе комуністичній владі, опертій, до того, на цілий апарат "диктатури пролетаріату" в сов. Росії, не допустити організованого розвитку "куркульської контрреволюції" ^{262/}. Ці тенденції й настанови визначили тактику провodu КПУ щодо українського села 1919 року як в галузі його політичної організації, так і в ділянці соціяльної політики. Вона виявилася, поперше, в спробах створення там особливих органів, опертих на згадані вище "бідняцькі" елементи села, подруге, в прагненні насадження там відразу "соціялістичних форм" господарювання, як суспільно-економічної бази в цілому і її евентуальної підпори на селі в особі тих верств. Для цього там при встановленні советської влади робляться відразу ж спроби творити "комітети бідноти" /Комбідид/. Запровадження на Україні комбідидів, знесених у Росії не тільки тому, що вони там уже "виконали своє завдання зрівняння на селі", але й тому, що їхня діяльність "була не вільна від помилок і кривд щодо середнього селянства" ^{263/}, було, однак, акцією, переводжуваною не тільки з ініціативи самого провodu КПУ або й усупереч настановам керівництва РКП. Останнє розглядало цю тактику щодо українського села як цілком виправдану й потрібну з тих мотивів, що українське "куркульство" було сильнішим як "у великоруських губерніях" і "провадило за собою поважні верстви середнього селянства" ^{264/}. Комуністичні кадри, спрямовані на Україну з Росії для советського "будівництва", брали енергійну участь в організації комбідидів на українському селі. За свідченням Лихолата, в цій кампанії "велику роль відігравали робітничі продовольчі загони, прибулі на Україну з Москви, Петрограда та інших промислових центрів советської Росії" ^{265/}. Слід далі мати на увазі, що ця тактика творення спеціяльних "бідняцьких" організацій на селі не була щодо України тимчасовою, скороминучою фазою, як мало місце в Росії /комбідиди там проіснували лише десь півроку/, але мала

сталий характер і послідовно проводилась до цілковитої "соціалістичної перебудови" українського села на основі його остаточної суцільної колективізації в 1933 році. Навесні 1919 року III з'їзд КПУ зафіксував як одне з "основних завдань" своєї селянської політики організацію комбідів ^{266/}. У конкретній ділянці збирання хліба й інших харчових продуктів комбіди мали виконувати на селі ті ж функції, що й продовольчі органи по містах ^{267/}. Практично комбіди ставали органами сільського адміністративного урядування, хоч советський історик намагається твердити, що це тривало лише до утворення сільських советів ^{267/} і називає постанову Чернігівського губерніяльного виконавчого комітету влітку 1919 р. про передання урядування на селі до рук комбідів "хибною" ^{269/}. Тимчасом, саме визначення функцій останніх за "Положенням" 2.12.1918 р. свідчило про відведення їм керівної ролі по селах. Комбіди мали завданням впровадження "в життя всіх постанов советської влади, що стосувалися села", а також "охорону революційного порядку і прав робітників, бідноти й середняків" ^{270/}. При всій невиразності розмежування між бідняцьким і середняцьким господарством і при різних критеріях застосовуваних тут комуністичною владою, в основному середняцькі господарства на Україні навесні 1919 р. творили більшість селянських дворів. Так, за даними Пономаренка, їх було тоді десь до 61% ^{271/}. Якщо до цього додати ще так звані "куркульські" господарства, то базою для органів комуністичної влади на українському селі - комбідів - могла стати тільки меншість сільської людности. Тимчасом, цій владі не повелося охопити й прихилити до себе навіть і ту меншість. Назагал, організація комбідів проходила дуже кволо. За даними сучасного сов. історика, на 1 травня 1919 р., тобто на час розгортання селянського протикомуністичного руху, на десь до двох десятків тисяч сільських залюднених пунктів на Україні існувало лише кількасот комбідів, що охоплювали, таким чином, не вище, як 5% тих пунктів ^{272/}.

Накреслене III з'їздом КПУ "соціалістичне будівництво" на селі виявлялось у спробі зосередити колишню поміщицьку землю в руках державних господарств - совгоспів або складених з кол. наймитів і малоземельних селян, і сільськогосподарчих комун. Лихолат відповідальність за цю політику, що, за обережним висловом іншого автора, спричиняла "серед поважної частини середнього селянства вагання, а порою й недовір'я до декретів советської влади" ^{273/}.

намагається перекинути на "троцькістські й буржуазно-націоналістичні елементи" в лавах КПУ, зокрема - на тодішнього наркомзема Скрипника ^{274/}. Н. Попов, що писав у легших проти сталінських часів цензурних умовах, стверджував, що ця політика проводу КПУ була, власне, повторенням "тих помилок, що мали місце у всеросійському масштабі", хоч і визнавав, що пішла вона "значно далі" від них ^{275/}. За пляном Наркомзему УССР, 65% кол. поміщицької землі мало бути передано совгоспам, на решті - насаджені с.г. комуни. До червня 1919 р. совгоспам спромоглися передати десь 33% поміщицької землі ^{276/} та створити 465 комун і колгоспів ^{277/}. Ця тактика, спрямована, за Куріцином, "на створення совгоспів і комун, на організацію громадського обробітку землі при розрусі в промисловості, без матеріально-технічних передумов" загального невдоволення селянства, принесла нищівні наслідки для сільського господарства. За Лихолатом, "у використовуваних... для совгоспів маєтках часто густо бракувало робітних рук і земля пустувала ^{278/}. Навесні 1919 р. "чимала частина совгоспних земель залишалась незасіяною" ^{279/}. Аналогічна ситуація була й по комунах.

Усі ці заходи КПУ щодо українського села не тільки не сприяли створенню в ньому бази для комуністичної влади, але, навпаки, настроїли вороже для нього й ті елементи селянства, що досі, певною мірою, нейтрально ставились до большевиків і навіть подекуди схилились до "радянських" гасел. Звичайно сучасні советські автори обережно говорять про "вагання" середняцького селянства про те, що "куркульям повелося тимчасово потягти за собою деяку частину середнього селянства" /Лихолат/, але далі й вони мусять визнати, що "серед куркульських банд", тобто серед повстанців, "перебували подекуди й обдурені бідняки" ^{280/}. За свідченням іншого сучасного советського джерела, "куркуль... підбуржував малосвідому голу й голодну бідноту на повстання проти міста і взагалі проти Радянської влади", в наслідок чого, "по багатьох районах України куркульський бандитизм переростав у повстання селян". До такого типу загально селянського протикомуністичного виступу автор відносить зокрема повстання Григорієва ^{281/}. Зрештою, роком пізніше провід КПУ цілком відверто визнавав, що "торішній бандитизм був повстанням єдиного політично села проти робітничого і комуністичного міста", при чому на Правобережжі "бідняцькі й декласовані елементи з самостійно-шовіністичною ідеологією" становили навіть "основну масу" повстанців ^{282/}. Накреслена III з'їздом політика

"посиленого соціалістичного будівництва на селі" зазнала цілковитого краху, як, по суті, була зірвана й акція масової заготівлі збіжжя й продуктів харчування для сов. Росії.

Мимо нагадування Леніна, замість 50 млн. ^{х/}, Наркомпрод України зміг заготовити до червня лише 10,5 млн. пудів хліба ^{283/}, при чому, за визнанням наркомпрода Шліхтера, "кожен пуд заготовленого збіжжя був облитий краплями крові" ^{284/}.

Негативна реакція українського села, досить добре озброєного тоді ще з часів стихійної демобілізації фронтів світової війни на Україні, на заходи комуністичної влади почалася власне, майже з перших же тижнів контакту цієї влади з населенням. За твердженням Куріцина, якщо наприкінці 1918 й на початку 1919 р. українське "трудове селянство підтримувало советську владу, то в міру її зміцнення, тобто переходу її до конкретної діяльності "та переведення продрозкладки середнє селянство й дрібнобуржуазні маси завагались й стали відходити від советської влади" ^{285/}.

Треба зазначити, що від самого початку українське селянство, навіть ті його елементи, що перед тим пасивно ставились до справи оборони проти советського наступу не виявило охоти підпирати сов. владу, зокрема брати участь у воєнних діях на її боці. Проголошена "Радю Робітничої і Селянської Оборони" УССР у квітні 1919 р. загальна мобілізація "проходила мляво, у великих розмірах спостерігалось дезертирство" ^{286/}. З українських формацій, що стали були під "радянський" прапор високу боєздатність виявили ті, що були тимчасовими воєнними й політичними "попутниками" советської влади, й доти, доки діяли головне проти неукраїнського ворога /як ми вже наводили випадок з от. Григорієвим/. Певні сподіванки советського проводу на поповнення лав червоного війська, що просувалося вглиб українського простору, місцевими контингентами вже незабаром виявилися марними. Мало того, той український елемент, який перебував у складі "українських" дивізій та інших формацій, що мали свідчити про наявність "повстання українських робітників і селян" проти "буржуазної Директорії", незабаром виявився ненадійним. Уже навесні нар. комісар військових справ УССР Подвойський і Ворошилов, що тоді мав очолювати боротьбу з повстанцями, зазначали серед ряду частин і з'єднань Українського фронту "велику недостачу командного й особливо політичного

х/ визначених як мінімальна квота.

складу, сильну націоналістичну пропаганду петлюрівців", у наслідок чого "в окремих частинах армії мали місце націоналістичні настрої". Советський військовий провід бачив уже тоді для себе кінцевим "перегрупувати й очистити війська від негідних елементів, зміцнити в першу чергу комуністами й робітниками командний і політичний склад... посилити в організаційному розумінні співробітництва між російськими й українськими військовими частинами"^{287/}. Цікаво, що советський автор, який досліджував розвиток форм державного зв'язку між УССР і РСФСР, вважає, що скасування окремої червоної армії України було продиктоване, крім вимог послідовного переведення в життя засад "демократичного централізму" в стосунках між ними, ще й цим ненадійним станом в українських формуваннях червоної армії. "Завдання зміцнення армії, - пише Куріцин, - вимагало об'єднання збройних сил України й Росії в єдину советську армію"^{288/}. При переформуванні з'єднань і частин Українського фронту влітку 1919 р. на відповідні одиниці єдиної червоної армії РСФСР, за тим же джерелом, "особистий склад військ... був зміцнений російськими робітниками й селянами". Советський автор тут вважає за потрібне підкреслити, що "російське селянство /з представників якого складались, великою мірою ті "підкріплення"/, "в тому числі й середні, на той час" уже "повернуло на бік советської влади"^{289/}. Українські формації, що взимку 1919 р. перейшли були на советський бік, зрештою, цілком відійшли від комуністичної влади й повернули свою зброю проти неї. Загін українського с.-д. незалежника Зеленого, що виступив був і січні 1919 р. під Києвом проти Директорії, майже відразу після опанування цього району сов. силами, повернув фронт проти них. Григорієв, під командою якого перебувало найбільше українське "радянське" з'єднання /класифіковано советським командуванням як дивізія - "2-а Задніпровська - сильного складу/ в травні 1919 р. відмовився бути знаряддям у проєктованому советському поході проти Заходу й почав протикомуністичне повстання, що вже тоді поставило під загрозу большевицьке панування на Україні.

Вже в квітні 1919 р. советські джерела реєструють 93 такі виступи /очевидно мається на увазі місцеві повстання або появу партизанських загонів/. У травні зазначено 28 виступів. Можна припускати, що це є нові вогнища, що дали додаткові сили вже розпочатому широко в квітні повстанському рухові. До того саме

на травень припадає найбільша розмірами тих акцій - повстання Григорієва. В червні, коли то советському політичному й військовому проводові з великим напруженням своїх сил повелося ослабити його розгортання мимо того, відзначено аж 207 нових повстанських виступів.

Повстанська акція набула перманентного характеру. Як відзначав орган ЦК КПУ на початку червня 1919 р., "повстання сільських куркулів, немов болотяні бульки, регулярно вистрибують щодалі знову, щоби тріснути й поновно вийти назовні". Фактично "куркульські елементи села" /тобто протикомуністичні/ "в поважному ряді місць є досі господарями села" ^{290/}.

Щодо своїх розмірів повстанська акція виявлялась як у партизанських діях численних загонів по кількасот осіб, так і в операціях великих скупчень, які в боротьбі з червоним військом і загонами ЧК захоплювали великі райони й міста /як наприклад, Катеринослав, Херсон, Миколаїв/, залізничні вузли й магістралі. На підставі сов. архівних матеріалів, отаман Григорієв, наприклад, на початку повстання мав 15 тисяч піхоти^{x/} і 5 панцирних потягів /власне, - "бронелітучок"/, Зелений - 2500 осіб з 2 гарматами й 60 кулеметами, Гончар /Батрак/-до 8 тисяч ^{291/}. Про розмір деяких бойових акцій повстанців можуть свідчити /правда, можливо, перебільшені/ цифри втрат. За даними архіву червоної армії під час боїв за місто Олександрію 22-24 травня 1919 р. загони Григорієва мали до трьох тисяч убитих і втратили 30 гармат і 5 панцирних поїздів ^{292/}. Для керування боротьби з повстанням було створено спеціальне командування "внутрішнього фронту" України, на чолі якого поставлено К. Ворошилова ЦК КПУ перевів масову мобілізацію комуністів, з яких було створено спеціальні добірні військові частини "з допомогою досвідчених командирів, що билися на багатьох фронтах громадянської війни" ^{293/}. Не зважаючи на всі ці надзвичайні заходи, зокрема на застосування практики "взяття закладників із числа куркулів, викритих у співчутті бандитам" /постанова РНК УССР з 19.7.1919 р./, пленум ЦК КПУ на

x/ За його власним свідченням, при розгортанні повстання він диспонував 23 тис. багнетів, 52 польовими гарматами, 12-ма панц. поїздами. Подано за ст. S. Pidhayny. Ukrainian National Communism. Ukrainian Review, Munich 1959, p. 49.

початку серпня констатував, що "безупинна протягом понад чотирьох місяців хвиля великих і дрібних куркульських повстань, які в корені дезорганізують початки советського будівництва, є одним із найголовніших чинників, що він характеризує особливості переживаного моменту на Україні" ^{294/}.

Попри часто-густо стихійний характер селянських виступів проти комуністичної влади, в основному, виразно накреслились і викристалізувались в літні місяці 1919 р. тенденції й ціла спрямованість українського селянського руху того періоду. Останній розвинувся проти названої влади, як чинника чужого й ворожого українському селу й народові України в цілому в площині національній, політичній і соціальної. З різних документів руху, що поставав переважно спонтанно /зокрема часто під "радянськими" гаслами, усвідомлюваними цілком відмінно проти комуністичного їх трактування/, можна уявити, попри всю часто розпливчатість або несконкретизованість завдань і цілей боротьби, виразне уявлення про можливість досягти соціальних цілей тільки шляхом розв'язання національних проблем. Власне, ті перші в свідомості учасників повстань, більшою чи меншою мірою, були невіддільні від останньої проблематики. В документі, що декларативно оформлював початок найбільшої розмірами повстанської акції - "Універсали", підписаному "отаманом партизанів Херсонщини та Таврії" Тригорієвим та його найближчими співробітниками, комуністичних "політичних спекулянтів" обвинувачується в тому, що вони українському народові, "замість землі та волі... насильно нав'язують комуну, надзвичайку / ЧК - О.Ю./ і комісарів із московської "обжорки", отже, стисло накреслюється три види гніту, що проти них підноситься повстання, - соціальний, політичний і національний. У дальшому тексті "Універсалу" два останні аспекти, скорше, преважують закликається український нарід брати владу "в свої руки", щоби не було "диктатури ні окремої особи, ні партії", проголошується "свобода слова, друку, освіти, зібрань, спілок, страйку, праці й професій, недоторканість особи, думки, оселі, переконань та релігії", проголошується право всіх національностей України на представництво в органах влади "пропорційно їх числу на Україні", з додатком, що українці мають посідати 70% місць. Нарешті, "уряд авантюриста Раковського закликається "йти від нас", тобто забиратись з України ^{295/}. Датований 25 червня 1919 р. в Сквирі на Київщині, ультиматум Всеукраїнського Революційного Комітету й

Головного Повстанського Штабу, що їх утворили укр. с.-д. незалежники й частина укр. соц. революціонерів і який очолював повстанський рух на середньому Подніпров'ї, заявляв РНК УСРСР, що "робітники й селяни України повстали проти вас як влади російських завойовників", яка "руйнує дійсну владу робітників і незаможних селян сусідньої держави" та "використовує їх у цілях, далеких від усього соціалістичного устрою" ^{296/}. В умовах, які так зван. "революційний совіт /термінологія оригіналу - О.Ю./ повстанців Григорієва та Махна" в липні 1919 р. клав у основу погодження з чинниками УНР, на першому місці стояли пункти: "1. Ми, повстанці Херсонщини, Катеринославщини та Таврії... стоїмо на ґрунті самостійності України, бо фактично за неї боремось. 2. Принцип народоправства визнаємо" ^{297/}. В міру зростання повстанського руху і його щодалі більшої політичної кристалізації влітку 1919 р. виявляється щодалі більший відхід від початкових, розпливчато "радянських" тенденцій до чіткішого спрямування руху в річище ідей УНР. На советському судовому процесі кол. членів ЦК с.-рив у Києві 1921 р. кол. автор наведеного вище ультиматуму до уряду Раковського "незалежник" Ю. Мазуренко показував: "Відносно кожного повстанського отамана треба знати, про яку добу будемо говорити. Коли це доба квітень 1919 р., то отамани були в той час за совіти /без комуністичного панування в них - О.Ю./, коли це був червень-липень, то отамани відходять до Петлюри" ^{298/}. У вересні 1919 р. збори представників старшин і козаків "кінної повстанської дивізії от. Зеленого" /що боровся свого часу під радянськими гаслами проти Директорії, а далі з комуністичною владою/ заявляли: "Ми визнаємо за верховну владу Українську Директорію з її теперішнім соціалістичним урядом і підтримуватимемо їх до скликання парламенту, обраного, згідно з декларацією уряду, на основі п'ятичленної формули, який один тільки є правосильний змінити закони, видані до цього часу урядом" ^{299/}.

Провід КПУ вже незабаром по III-му з'їзді й на початковій стадії повстанського руху почав відчувати значення і природу останнього, хоч фактично жодних практичних висновків із цього не зробив. Так, уже в квітні 1919 р. пленум ЦК КПУ констатував, що "поширенню куркульських заколотів сприяють неналагодженість партійної роботи на селі й помилки /"промахи"/ окремих представників советської влади на місцях, особливо в земельному національному й продовольчому питаннях" ^{300/}. Куріцин, відбиваючи загальні

формулювання советської історіографії щодо цього періоду боротьби за опанування України, говорить про "поважні помилки в земельному, національному питаннях і т. ін." ^{301/}, але перевагу віддає першому моментові, тоді, як "недооцінка багатьма працівниками на Україні національного питання" в "зміні настроїв середнього селянства" за його виразом, відіграла тільки "певну роль" ^{302/}. Лихолат, натомість, уважає, що "вагання непролетарських мас на Україні в період громадянської війни", будучи головне пов'язаними з "корінним питанням - про владу, про ставлення до диктатури пролетаріату", мали поважний характер і в "царині національного питання, питання про форми державних взаємин України з Советською Росією" ^{303/}. До того, як він твердить, без задоволення певних мінімальних національних вимог, "без всебічного сприяння розвитку української мови й культури неможна було б домогтися докорінного повороту українського селянства в бік советської влади" ^{304/}.

Отже, за загальним визнанням й самих советських джерел, ставлення українського селянства до комуністичної влади було одним із найбільш вирішних чинників, що визначили втрату останньою панування над переважною більшістю українських теренів улітку 1919 р. ^{x/}

Висновки з досвіду весни-літа того року зробив, передусім провід РКП, 21 листопада 1919 р. політбюро ЦК РКП "прийняло за основу" проєкт резолюції "Про Советську владу на Україні", який склав Ленін. 29 листопада цей проєкт був схвалений на пленумі ЦК як резолюція останнього. На початку грудня ця резолюція була підтверджена VIII конференцією РКП ^{305/}. Це був час, коли червона армія вже розгортала наступ проти Добровольчої Армії Денікіна й знову просувалась углиб України. Нарешті 28.12.1919 р., коли в руках сов. влади вже перебувало понад половини української території, з'явився відомий лист Леніна до "робітників і селян України з приводу перемог над Денікіном". Ці документи виходили з сумного для їх авторів досвіду їх попередньої української політики, з другого боку, в них позначалася тенденція використати в своїх цілях досвід панування Добрармії на опанованих нею українсь-

x/ До того, що комуністам повелось втримати в своїх руках восени того року певні території на північнозахідному краю України, спричинився збройний конфлікт УНР з ген. Денікіном, а відтак і боротьба українських повстанців відтепер уже проти останнього.

ких теренах з його спрямованістю проти української державности та взагалі українських національних аспірацій, а також проти соціальних вимог українського селянства.

Листопадово-грудневі резолюції РКП містили в перших чотирьох своїх пунктах настанови щодо майбутньої національної політики на Україні, в трьох останніх - напрямні політики щодо українського села. В цьому можна було вбачати намір остаточно відмовитись від методів, продиктованих як настроями "нігілізму", так характерними для переважної більшості РКП /і "правих" і "лівих" майже в однаковій мірі/, так і від тактики посиленого насаджування "соціалістичних" форм господарювання на кол. поміщицьких і державних землях. Так, на основі "неухильного" переведення засади "самовизначення націй", резолюція уважала "за конечне ще раз потвердити, що РКП стоїть на погляді визнання самостійности УССР" . Форми "союзу" з іншими сов. республіками мали бути остаточно визначені "самими українськими робітниками й селянами". Далі резолюція робила обов'язком членів партії /"вменяла в обов'язаність"/ "всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури... всяко перешкоджаючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий плян" . В тактиці щодо села вимагалось з метою "забезпечити якнайтісніший зв'язок советських установ з корінним селянським населенням країни", залучати до революційних комітетів і советів "більшість із представників трудового селянства". Хлібні ресурси належало витягти з села "лише в суворо обмеженому розмірі". Нарешті, як напрямні земельної політики визначалось передання поміщицьких земель "безземельним і малоземельним", організацію совгоспів "тільки в суворо конечних розмірах, відповідно до життєвих інтересів навколишнього селянства", недопущення "жодного примусу" при творенні комун і колгоспів під загрозою "суворих" кар до порушників цієї засади 306/.

В той же час, поруч цих поступок національним і соціальним аспіраціям української людности, резолюція прагнула забезпечити за РКП всі основні командні позиції щодо України. Так, поруч визнання "самостійности УССР", підкреслювалось "безперечна для всякого комуніста і для всякого свідомого робітника конечність якнайтіснішого союзу для всіх советських республік". Державні стосунки між РСФСР і УССР тимчасом окреслювано як "федеративний зв'язок" на основі актів 18.5. і 1.6.1919 р., тобто затримувалась під-

порядкованість найголовніших діялок державного життя України урядові сов. Росії. Основний притиск робився на ділянку мови й культури, та й то тут ішлося про лише потребу мати тільки якусь "достатню кількість" урядовців по сов. канцеляріях із знанням укр. мови. Характерно, що документ не передбачав упровадження укр. мови в державне і громадське життя УССР як мови основної. Далі, до ревкомів і сільсоветів доручалось залучати представників селянства, але обов'язково "при забезпеченні вирішного впливу за представниками селянської бідноти". Особливу увагу зосереджувалось на роззброєнні "сільського населення" України з мотивів, що зброя "при неорганізованості бідноти... неминуче зосереджується в руках куркульських і контрреволюційних елементів" 307/.

В своєму чисто декларативному зверненні до людности України Ленін висловлював загальникові твердження, в яких можна було б подекуди вбачати вказівки на можливі зміни в українській політиці. РКП без того, щоби ці моменти було якось докладніше визначено. Певною мірою, мабуть, тому й була обрана така форма документу, яка мала свідчити про його не як про урядовий акт, але як про декларацію, оперту на чисто особистий авторитет його автора. Цікавим у листі є зосередження уваги виключно на національній проблемі, на питанні державних стосунків між сов. Росією й Україною. Фактично Ленін у своєму листі знову повторював свої старі пропагандні аргументи в цій справі. Говорилося, з одного боку, про право українських робітників і селян самим вирішувати форму тих державних стосунків, про "добровільність" як основу їх, про вижиття "національного недовір'я", про відповідні обов'язки російських і українських комуністів боротись із "своїм" націоналізмом тощо. З другого боку, підкреслювалась конечність для обох країн іти "найтіснішим союзом" у боротьбі "за всесвітню федеративну советську республіку". В "листі" можна було в свою чергу бачити натяки на повну непередрішеність питання про майбутні державні стосунки України з Росією, зокрема там, де автор говорить про наявність серед членів партії різних настроїв у цій справі /прибічники повної незалежности, федерації й "повного злиття" з Росією/, але в той же час у інших місцях документу говориться виразно про обмеження права обрання типу тих стосунків, бо конкретно згадується тільки про альтернативу, "чи бути Україні окремою і незалежною Українською Советською Соціалістичною Республікою, зв'язаною в союз /федерацію/ з Російською Соціалістичною Федера-

тивною Советською Республікою, чи злитися Україні з Росією в єдину Советську Республіку". Практично "трудящі України", якщо б вони мали обрати як форму державного існування її "незалежність", мали "в останньому разі" обов'язково вирішити, "який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою й Росією". Ленін виразно бачив "вузькі місця" комуністичної політики на Україні в 1919 році й визнавав потребу певних поступок, проте, всяко намагався зменшити їх розмір. З цією метою він на VIII конференції РКП заявляв про потребу провадити до українського селянства політику, що її провадилося наприкінці 1917 й на протязі багатьох місяців 1918 років, тобто об'єктивно тактику "неутралізації" селянства шляхом поділу землі, зокрема через ліквідацію більшої частини совгоспів, при збереженні панування над селом "пролетаріату". Одночасно в ході боротьби проти "дрібнобуржуазних пересудів" була потрібна декларація визнання української незалежності, але, разом із цим, побороення українських національних чинників. За Леніном, більшовики "повинні вимагати, щоби, наприклад, тодішні українські їхні попутники - боротьбісти, "розігнали спілку вчителів... в ім'я принципів пролетарської комуністичної політики" ^{308/}

Виконавцем цих нових завдань у першу чергу, природно, мала стати відновлена в ході третього советського походу на Україну КПУ. Основна маса членства останньої чи то в лавах червоної армії, чи то в складі советських установ покинула українські терени під час їх евакуації влітку 1919 р. Ще в липні того ж року ЦК КПУ створив так зван. Зафронтове бюро на чолі з С. Косіором для керівництва залишуваними на покинутій сов. владою території підпільними комітетами й осередками. Саме бюро перебувало при штабі сов. Південного фронту й діяло після опущення Києва під безпосереднім керівництвом ЦК РКП ^{309/}. Для організації більшовицького підпілля на Україні ЦК КПУ надіслав 800 членів партії ^{310/}. Проте, советські джерела серед активних підпільних чинників називають лише Одеський, Миколаївський, Катеринославський і Донецький парткоми ^{311/}. Це ж джерело говорить про розміри повстанського руху проти Добровольчої Армії, але не деталізує питання про те, якою мірою він був керований комуністичним підпіллям, а якою поставав самостійно чи діяв під впливом інших політичних чинників. У всякому разі на опанованих Добрармією теренах діяли повстанські групи, пов'язані з створеним укр. с.-р. і с.-д. Центральним Українським Повстанським Комітетом, зокрема під проводом "Ревкому Лівобе-

режжя". Групи, що перебували під впливом боротьбістів діяли під проводом їхнього "Ревкому Правобережжя" і, нарешті, а лавах так зван. "революційно-повстанської армії /махновців/". Характерно, що резолюція IV конференції КПУ в березні 1920 р., оцінюючи роботу попереднього ЦК, зовсім не згадує про цей бік діяльності парт. організацій. У всякому разі провід КПУ виявити якусь активну керівну діяльність на українській території, що мали бути тереном його дії в цей час, не спромігся. Хоч восени 1919 р. сов. владі повелося втримати в своїх руках певну невелику частину українських теренів /Східню Волинь, Полісся, частину Чернігівщини/, вці партійні й советські органи для України /ЦК, КПУ, ВУЦВК і РНК УССР/ вибралися за межі України й припинили фактично свою діяльність. У резолюціях IV конференції КПУ в березні 1920 р. було констатовано, що "з моменту евакуації /мається на увазі опущення Києва 30 серпня 1919 р. - О.Ю./ Центрального Комітету /КПУ - О.Ю./, як керівного органу партії, не існувало". Певні керівні функції щодо організацій КПУ перебували "в руках окремих членів ЦК, склад яких довільно мінявся і був позбавлений самостійности у вирішенні питань партійної і радянської роботи на Україні"^{312/}. Місцеві советські органи діяли під керівництвом військового командування. В початковій стадії советського осінньо-зимового наступу організацію влади переводила червона армія, головне, через політвідділи штабів своїх з'єднань. 24 жовтня 1919 р. Всеросійський ЦВК і РНК РСФСР затвердили положення про ревкоми як надзвичайні органи сов. влади на теренах, "визволених від ворога"^{313/}. Відповідно до цього, організація ревкомів на знову окупованих червоним військом українських теренах зосередилась у руках Реввійськради Південного фронту, яка "брала в свої руки загальне керівництво створенням ревкомів і безпосередньо створювала ревкоми губернських міст, важливих повітових і великих залізничних пунктів". Творення ревкомів нижчого щабля "доручалося реввійськрадам армії"^{314/}. Цікаво відзначити, що в тих окремих випадках, коли підпільні партійні організації виявлялися в стані створити з власної ініціативи ревкоми на місцях, куди приходило сов. військо, вони, як такі, що "з ряду причин не могли виконати всіх завдань, що стояли в той час перед Радянською владою", скоро були реорганізовані або замінені іншими ревкомами, створеними "згідно з прийнятими положеннями та інструкціями"^{315/}. Попередні центральні партійні й советські органи для України були допущені до участі в

організації знову здобуваних українських територій аж тоді, коли в руках червоної армії вже перебувала добра половина останніх. 11 грудня 1919 р., в день здобуття сов. військами Полтави й Харкова й за кілька днів перед вступом їх до Києва постановою доти нечинних ВУЦВКА і РНК УССР було утворено "Всеукраїнський Революційний Комітет", що мав "усебічно сприяти діям сов. війська, встановити на Україні сов. владу, та "скликати негайно по визволенні більшої частини української землі" IV з'їзд советів України. Своє перше звернення до людности, а саме "Маніфест" "До робітників і селян України", текст якого схвалила перед тим у Москві нарада відповідальних працівників для України при ЦК РКП^{x/}. Всеукрревком видав 17 грудня 1919 р. свій перший акт, пов'язаний із майбутньою діяльністю, а саме "Тимчасове положення" про порядок "відновлення советської влади на Україні", ВУРК затвердив 22.12.1919^{316/}. Мимо цього, утворення ревкомів військовою владою тривало й після організації Всеукрревкому. Так, за наведеним джерелом, опертим на архівні дані, "тільки в другій половині грудня уповноважені політвідділу 60-ї дивізії створили 11 ревкомів повітових міст і вузлових залізничних станцій^{317/}. У Донбасі "велику роботу по організації ревкомів і налагодженню діяльності радянського апарату... провела Реввійськрада Першої Кінної армії"^{318/}. В інших випадках військові органи здебільшого й далі брали участь в організації ревкомів. Київський губревком було створено "спільною постановою Всеукрревкому і Реввійськради Південного фронту"^{319/}. Взагалі ж, "з участю політorganів військових частин на території України було створено й реорганізовано близько половини тимчасових ревкомів повітових міст"^{320/}. Щоправда, формально, на підставі ухвали Всеукрревкому разом із представником Реввійськради Південного фронту, справа організації місцевих ревкомів мала перейти до нього й спеціальна інспекція ревкомів при Південному фронті мала бути скасована, але разом із тим, Всеукрревком мусив мати "тісний зв'язок з Реввійськradoю фронту в цьому питанні й повідомляв її про кожне призначення ревкому"^{321/}.

Фактично це поновне, вже втретє переводжуване встановлення советського режиму в Україні здійснювалось методами, звичайними при військовій окупації того чи того терену. Місцеві большевицькі

x/ До речі, вперше цей документ того ж таки 17.12.1919 р. було опубліковано в московській "Правді".

осередки виявились зақволі, щоби створити советський політичний і адміністративний апарат. До того, активізація в умовах швидко-го розвитку операцій і боїв між червоною і Добровольчою арміями місцевих чинників призводило раз-у-раз до постановня революційних осередків небольшевицького або й, просто, протикомуністичного характеру, що намагались поставити советський провід перед створеними фактами. Так, за використаними в праці П. Колісника архівними даними, "боротьбісти ще при денікінцях створили свої "ревкоми" в Умані на Київщині ^{x/}, Зінькові на Полтавщині, Богодухові на Харківщині. Чугуївський "ревком" складався з лівих есерів". У Чигирині "після відступу денікінців владу захопили бандити, скликали "селянський з'їзд" і створили "ревком". Таким же чином були створені "ревкоми" в Гадячі... Каневі... і ще в деяких містах. У Новомосковську владу захопив так званий "безпартійний ревком", створений отаманом Диким, махновської орієнтації" ^{322/} . .

Природно, що червоне командування не то не легалізувало, але просто поборювало й усувало такі ревкоми. Цікаво, що репресії падали також і на боротьбістів, формально тодішніх союзників сов. влади. Так, у Вінниці, де в підпільному ревкомі "перевагу мали боротьбісти", при наближенні сов. війська, 3 січня 1920 р. місцева больш. організація ухвалила їх цілковито виключити з останнього. 5 січня після вступу сов. військових частин, політвідділ 47-ї дивізії покликав до влади большевицьку меншість ревкому, поповнивши її двома своїми представниками, "з яких один був призначений головою ревкому" ^{323/} .

Отже, фактично КПУ як особлива "українська" організація комуністів відігравала при третьому советському поході, на відміну від перших двох, порівнюючи невелику роль. Формально не розв'язані центральні органи УССР - ВУЦВК і РНК, були фактично зігноровані, й навіть по опануванні советськими силами більшої частини української території провідні чинники КПУ були включені в процес організації сов. апарату не через відновлення діяльності "конституційних" установ УССР, але шляхом утворення "надзвичайного" органу. Цей крок пояснювався konieczністю "пристосувати існуючі органи центральної Советської влади УССР... до сучасних воєнних і революційних обставин" ^{324/} . Як уже зазначалося, незадоволення серед певної частини КПУ з такого стану речей знайшло свій від-

x/ очевидно, йдеться про "Ревком Правобережжя".

биток у резолюціях ІV конференції, які відзначали неспроможність членів ЦК, "які керували партією", впоратись "з величезним завданням відновлення партійних організацій і керівництва всіма галузями роботи на Україні" ^{325/}.

Характерно, що ЦК РКП свої заходи щодо України, які мали кардинальне значення в політичній і соціальної організації цього простору, провадив, не чекаючи на відновлення діяльності "постійних" советських органів тут. Відповідно до його настанов Всеукрревком не обмежувався лише до віднови сов. адміністративного апарату, але повинен був перевести такий, наприклад, конститутивний захід, як "революційна остаточна ліквідація поміщиків і поміщичого землепосідання" ^{326/}, що мало бути завуальованою реформою аграрного устрою, встановленого фактично завішеними у своїй діяльності ВУЦВК-ом і РНК УССР навесні 1919 р. В січні 1920 р., як подав Колісник, "проект земельного закону" /для України/ "був поданий на розгляд В.І. Леніну та в ЦК РКП/б/", на основі чого ВУРК 20.1.1920 р. прийняв положення "Про основні засади земельної справи на Україні. ЦК КПУ схвалив проект виробленого ВУРК "Закону Робітничо-Селянського Уряду про землю" 4 лютого 1920 р. Другого дня ВУРК названий акт опублікував ^{327/}.

Діючи не тільки за непосредними настановами ЦК РКП, але й будучи практично залежним від заходів політичних органів Південного фронту, ВУРК до того рядом заходів прагнув поновно оформити підпорядкованість України в найважливіших ділянках урядування урядові РСФСР. П'ять відділів ВУРК, що тимчасово заступали нар. комісаріати, мали провадити справи внутрішнього управління, земельних стосунків, юстиції, освіти й охорони здоров'я. Тимчасом, справа фінансів, шляхів, зв'язку, харчування, праці й соціального страхування, державного контролю /не говорячи вже про військові/ очолювали при ВУРК колегії уповноважених відповідних комісарів РСФСР ^{328/}. 27.1.1920 р. ВУРК виніс постанову "Про об'єднання діяльності УССР і РСФСР", якою акти УССР, що стосувались "об'єднаних" ділянок касувались, натомість відповідні акти РСФСР набували чинності на українській території й підлягали негайному виконанню" ^{329/}. 21.2.1920 р., вже по припиненні діяльності ВУЦВК ЦК КПУ з метою "чітко визначити своє ставлення до цього питання видав свої "тези" про "державні стосунки Советської України й Советської Росії", які мали своїм завданням, насамперед, у зв'язку з тим, що "з установленням Советської влади на Україні...

національне питання висувається в основу /"во главу угла"/ партійної боротьби... ще конкретніше обґрунтувати свою програму в питанні про державні стосунки України й Росії". В 3-ій тезі підкреслювалось, що "всякі спроби розірвати або ослабити цей зв'язок /України з Росією - О.Ю./ є по суті контрреволюційним" і далі що "висування національного питання в основу боротьби проти комуністичної партії /байдуже, чи робиться це з боку сутобуржуазних чи з боку советських і напівкомуністичних партій^{x/} є свідомою або несвідомою спробою зірвати або утруднити встановлення пролетарської диктатури". 4-а теза зазначала, що "в силу обставин Советська Росія є керівником і організатором міжнародного пролетаріату в боротьбі з міжнародним імперіалізмом", а тому "тісний союз з Советською Росією є революційним обов'язком усякої нової советської держави". 10-а теза обґрунтовувала "тісний союз" УССР з РСФСР ще "рядом причин, що впливали з їх спільної неразривної історичної долі", пов'язаної з "близькістю мови, мішаністю населення, спільним економічним життям". У силу цього "повне державне відокремлення України" мало б допровадити до "внутрішньої національної боротьби на Україні й до посилення економічної розрухи України й Росії"^{330/}. В дальшому тези, пізніше схвалені IV конференцією КПУ, деталізували об'єднавчі заходи, вже переведені в життя й оформлені через ВУРК.

Далі, з метою зміцнити панування РКП на Україні і було зроблено кроки, спрямовані на виелімінування з політичного життя усіх небольшевицьких елементів, що їхнє легальне існування в тих чи тих формах тимчасово толерувалося в умовах не вирішеної до того остаточно воєнно-політичної ситуації. Головні політичні конкуренти комуністів-більшевиків серед інших "радянських" груп - боротьбісти, що налічували в своїх лавах десь до 15 тисяч членів^{331/}, разом із невеликим, але досить активним угрупованням УКП /"укапісти"/ могли бути поважною протипагою при допущенні до участі у виборчій боротьбі до советів, переважно, неукраїнській своїм складом десь 30-тисячній КПУ /разом із комуністами - військовиками з'єднань і частин Південного фронту/.

Одночасно, відповідно до тих же настанов московських ухвал з листопада-грудня 1919 р., зроблено декларативні заяви про "са-

x/ Ішлося про "УКП боротьбістів" та про "УКП" /так зван. "укапістів"/, що домагалися самостійності УССР.

мостійність" УССР, а також про заходи щодо сприяння розвитку української культури. У відозві ВУРК з 21.12.1919 р. говорилося у невиразних формах про "союз" з "трудовими масами Советської Росії" підкреслювалось відновлення "вільної незалежної" УССР^{332/}. У зверненні президії ВУРК "До всіх народів і урядів" у зв'язку з ліквідацією ВУРК "советський уряд України" заявляв про "свою тверду волю охороняти незалежність і недоторканість Соціалістичної Советської Республіки України" й запрошував усі народи й держави ввійти в економічні й дипломатичні стосунки з Україною"^{333/}. Проте, конкретні заходи мали обмежитись знов на чисто культурних ділянках /"Українська культура, переслідувана як старим царським урядом, так і білогвардійською владою Денікіна, що зневажав українську мову, закривав українські школи, дістане змогу розвиватись вільно при сприянні самої робітничо-селянської влади"^{334/}. 21.9.1920 р. ВУЦВК прийняв постанову "про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською"^{335/}. Власне, й тут українській культурі зокрема мові, відводилась допоміжна роль, як культурі й мові "селянських мас", які, хоч і "становлять переважну більшість населення України"^{336/}, але лишаються не провідним, лише керованим чинником в умовах диктатури пролетаріату. Українська мова не ставала державною в "самостійній" УССР, але мала тільки вживатись поруч російської, основної мови публічного життя. Голова ВУЦВК Г. Петровський у своїй пізнішій заяві зазначав, що "як військове завдання, так і завдання відновлення народнього господарства... повинні тісніше об'єднати обидві республіки" Щодо ділянки культурного життя, то тут завдання партії й сов. режиму мали б обмежуватись тим, що українська мова й культура мали б бути тільки "збережені"^{337/}.

ЦК КПУ і ВУРК в земельному та селянському питаннях мали перевести землеустроєві заходи, подібні до таких у РСФСР. Проте, й тепер для українського села передбачалося створити форми соціальної /і політичної/ організації відмінні від таких на селі російському. Лишалась попередня тактика "організації бідноти" як бази для опанування комуністичною владою українського села. При тому, однак, ця "українська" питоменність большевицької селянської політики не була наслідком якоїсь самостійної лінії КПУ в цьому питанні, але так само була визначена з Москви. Коли один із визначних представників опозиційної в лавах КПУ групи "демократичного централізму" Сапронов виступив фактично за застосування до українського села

тиві ж тактики, що її провадив ЦК РКП до села російського /отже, відкидав потребу утворення названих вище організацій/, то Ленін у лютому 1920 р. зазначив відповідальному за переведення селянської політики в Україні Д. Мануїльському, що Сапронов "не має рації, бо до перенесення центру ваги на середняка треба спочатку, тобто раніше цього, організувати бідноту". Щоправда, Ленін уважав, що "найкраще б було це не у формі комбідів, а у формі советів, складених виключно з бідноти й середняків, при особливих заходах з нашого боку для охорони інтересів бідноти і для збирання хліба" ^{338/}. Проте, хоч Ленін і не був категорично за утворення спеціальних організацій і про них нічого не говориться в листопадово-грудневих резолюціях, усе ж ЦК РКП вважало кінцевими "особливі заходи" на українському селі. На пізнішій IV конференції саме представник найбільше вірного до ЦК РКП ядра в КПУ Петровський зазначав, що потребу того, щоб на українському селі "була боротьба" ^{339/}. Ця ж група й прийняла тоді рішення про утворення "комітетів незаможних селян" проти голосів опозиційних до ЦК РКП "децистів" і кол. боротьбістів. Пізніше, восени 1920 р., Ленін удався з спеціальною відозвою до КНС, а в телеграмі до уряду УСРСР і штабу Південного фронту коротко визначав їх завдання ^{340/}. Цілком послідовно партійний історик подає, що ця тактика до українського селянства була застосована порядком настанов і вказівок Леніна й ЦК РКП ^{341/}. Ще інше джерело просто говорить, що КНС "були створені на Україні за вказівками В. Леніна" ^{342/}.

ЦК РКП визначало також поновно й тактику комуністичної влади на Україні в питанні, що, за Леніном, тоді лежало "в основі всіх питань" ^{343/} а саме в харчовому. За настановами з листопада-грудня 1919 р., "найближчим завданням продовольчої політики в Україні повинно бути здобуття хлібних лишків лише в суворо обмеженому розмірі, потрібному для постачання українській бідноті, робітникам і Червоній армії" ^{344/}. Практично новим у цій тактиці було тільки одне, а саме залишення, з метою зацікавлення "пролетарських" елементів українського села в здобуванні звідти збіжжя й харчових ресурсів, було залишення 10%, зібраного для місцевої "бідноти". Тимчасом, продрозкладка, схарактеризована Леніном як "помірна", дорівнювала 158 млн. пудів, тобто фактично була в півтора рази більша, як попереднього року. Якщо навіть відкинути зазначені 10%, і взяти до уваги обчислення советськими джерелами потреб міської людности України /в голодних нормах/ у збіжжі в 5 млн.

пудів місячно, то кругло 80 млн. пудів, /з загальнорічної продрозкладки в 160 млн. пуд./ ^{345/} призначалось для вивезення до РСФСР. Всупереч цьому, за настановою ЦК РКП, вимагалось "на ділі викривати перед українським селянством контрреволюційну демагогію, яка навіке йому, ніби завданням Советської Росії є викачування хлібних та інших харчових продуктів із України до Росії" ^{347/}. З тих мотивів переведення заготівель мало бути доручено "лише місцевим продовольчим органам", а наркомпрод РСФСР "заборонив посилати на Україну будь-які органи для самостійної заготівлі продовольства" ^{348/}. Однак, це не визначало, що справа здобуття харчових продуктів зосереджувалась у руках ЦК КПУ й уряду УССР. Слід нагадати, що "місцеві продовольчі органи" /"особливі губерніяльні продовольчі комісії" - опродкомгуби/ підлягали уповноваженому наркомпроду РСФСР при РНК УССР, який до того, одночасно був головою Особливої Продовольчої Комісії Південного /згодом Південно-Західного/ фронту. Крім того, "в зв'язку з незадовільним виконанням продрозверстки... за організацію продовольчої справи і налагодження постачання продовольства робітникам та червоній армії" ^{349/} взялися так звані Українська Трудова Армія, тобто спеціально переведене на "трудовий фронт" військове угруповання РНК РСФСР /формально за погодженням з ВУРК/, в провідному органі якого /рада на чолі з Сталіном/ з 5-х членів був тільки один представник харківського уряду /нар. комісар земельних справ/. Практично КПУ, навіть разом із кадрами військових партійців Південного фронту й трудармії, мимо заохочення натурою "бідноти", не були в стані перевести виконання продрозкладки так, як і попереднього року. До березня було зібрано тільки близько 2-млн. пудів /замість запланованих для того періоду 40/ ^{350/}. ЦК РКП, як і торік мусив був удаватись до старого способу - надсилання спеціальних працівників з РСФСР. У березні 1920 р. з самої Іваново-Вознесенської губернії "було направлено на Україну для продроботи 500 робітників" ^{351/}. Взагалі тоді було скеровано з РСФСР на Україну 24 продовольчі загони ^{352/}. З великим напруженням у тому місяці було стягнуто ще до 4 млн. пудів збіжжя ^{353/}. Протягом найбільш інтенсивного тоді періоду стягання продрозкладки, /вересень-грудень 1920 р./ советські харчові й військові органи спромоглися витягти з українського села десь до 35 млн. пудів збіжжя ^{354/}. Докладніших даних за попередні місяці немає. Але важко припустити, щоби за той час було зібрано більшу кількість. Отже, в наслідок активного опору укра-

їнського селянства плянову розкладку в 1920 року виконано менше як наполовину. Це могло забезпечити голодову норму українському місту. Проте, зібраний хліб, насамперед, ішов для червоної армії й-у кількості, що про неї даних не подається, - поза Україну. В усяком разі, "Маніфест" ВУРК у грудні 1919 р. ставив вимогу "перед радянськими органами негайно забезпечити продовольством Червону Армію, робітничий клас Донецького басейну та інших промислових центрів країни" ^{355/}/підкр. наше - О.Ю./. Під останньою назвою відповідно до вживаної советської термінології треба розуміти цілий советський територіальний комплекс.

Головне ж, організації КПУ, разом із військовими комуністами Південного фронту й обидвох військових округ /Харківської й Київської/, посилені, до того, відрядженими з ЦК РКП партійними функціонерами /понад тисячу осіб з грудня 1919 р. по квітень 1920 р. ^{356/}, з великими труднощами організовували й насаджували, спираючись на каральні органи й сили Південного фронту, советський апарат. Протягом перших місяців 1920 р. вони не були в стані цілком усунути з участі в публічному житті небольшевицькі соціалістичні групи, які раз-у-раз на переводжуваних для промацування настроїв, так зван. загальноміських і повітових "безпартійних" конференціях робили комуністичним організаціям поважні труднощі. Для того, щоб упоратись з найбільшим з тих угруповань - боротьбістами, знов же потрібно було активного втручання ЦК РКП. Власне, останній майже безпосередньо керував акцією проти них. Характерно, що тоді, коли Ленін у своєму "Листі до робітників і селян України" говорив про "українських комуністів-боротьбістів", як про співробітників "українських комуністів-большевиків", він одночасно проектував визнання боротьбістів "за партію, що порушує основні принципи комунізму" й вимагав провадити "всю політику" КПУ "систематично й неухильно до ліквідації боротьбістів, яка має статись у майбутньому". Вже в грудні 1919 р. Ленін уважав за конечне "момент ліквідації" боротьбістів "визначити через короткий термін", який буде встановлений Політбюро" /РКП/ і "повідомлений Укрревкомові" ^{357/}. Для цього треба було позбавити боротьбістів реальних сил, на які вони спирались, насамперед, перешкодити їм створити з повстанських селянських груп, що діяли проти Добрармії свою збройну силу. Згідно з таємним наказом наркома військ. справ і голови Реввійськради РСФСР Л. Троцького, "всякі прагнення будьяких політичних груп на Україні знайти підтримку серед повстанських частин або зробити їх

пізніше базою окремої армії, повинні бути заплямовані як військовий саботаж і зрада соціалістичної Української Республіки" ^{358/}. Боротьбістам лишалось або стати на шлях збройної боротьби вже, не з КПУ, але з цілим, військовим і поліційним апаратом РКП в Україні разом із іншими національними протикомуністичними силами, або фактично капітулювати перед РКП. Не вірячи в перемогу національних сил без допомоги "капіталістичних" держав, боротьбісти обрали друге. В марній надії на можливість здобути певні політичні концесії вони погодились на рішення в справі їх стосунків із большевиками з боку формально міжнароднього, фактично не цілком залежного від РКП комуністичного центру - Комінтерну. 26 лютого 1920 р. Виконавчий Комітет останнього, очолений Г. Зінов'євим, визнав КПУ єдиним представником України в ньому як партію /в даному разі не згадуючи про її статус як "обласної" організації РКП/, що "протягом понад 20 років діє в Україні й об'єднує найбільш стійкі елементи українського пролетаріату" ^{359/}. На своєму II з'їзді в березні 1920 р. УКП-боротьбістів самозліквідувалась, а частина її провідних кадрів, у марній надії на збереження своїх політичних впливів на ситуацію в Україні, вступила до КПУ. На IX з'їзді РКП /кінець - березня - початок квітня 1920 р./ Ленін зазначав, що "зигзагувата" тактика ЦК щодо боротьбістів призвела до того, що повелось уникнути "повстання боротьбістів" і усунути "з політичної сцени" більшість із них. Проте, здобути цю перемогу, варту, за Леніном "пари добрих битв" ^{360/} і здійснити цю свою "правильну лінію, переведену "чудово" /Ленін/ головою харківського уряду Раковським, ЦК РКП, спромігся лише спираючись на свою військову силу в Україні.

Тимчасом, ані зміна аграрної політики й спроба зацікавити в збиранні збіжжя й харчів певні елементи села, з одного боку, ані розгром діючих в умовах певної советської легальности опозиційних большевизмові українських чинників - з другого, не усунули й навіть не зменшили ворожого ставлення українського селянства до комуністичної влади. Сподіванки на можливе реальне злагіднення її політики після минулорічного досвіду, які певний час підтримували боротьбісти, розвіялися дуже швидко. Разом із тим зник певний потяг до "радянських" гасел у повстанському русі. Вже в січні 1920 р. тодішній голова уряду УНР Ісак Мазепа, що конспіративно перебував на східньому Поділлі, на яке, слідом за частинами Добармії насувалось червоне військо, писав, на основі власно-

го досвіду й спостережень, до командувача дієвої армії УНР Оме-
ляновича-Павленка: ^{x/} "Лозунги радянські не мають на Україні
грунту, тільки Народня Республіка може бути нашим кличем" ^{361/}.
Повстанський протисоветський рух почав знову розвиватись майже
відразу по приході до тих чи тих місцевостей червоної армії й
органів советської влади. Вже на початку 1920 р. ВУРК закликав
"усіх повстанців і партизанів України" /малися на увазі загони,
що діяли перед тим проти Добрармії не під большевицьким проводом/
"припинити дії окремими загонами і влитися в лави Червоної
армії" ^{362/}. Аналогічну відозву видав і Київський губревком та
інші органи сов. влади, але це не дало жодних наслідків. Зрештою,
комуністичний провід не робив собі щодо цього жодних ілюзій. Бо
ще перед тим, у листопаді 1919 р., він хоч і намагався з одного
боку, використати селянські повстання проти Денікіна, з другого,
як ми це згадували, ставив як одне "з найперших завдань советсь-
кого будівництва на Україні" ^{363/} розбросня села.

В боротьбі з новою хвилею повстанського руху власних сил,
якими розпоряджав провід КПУ і створені ним сов. органи, не вис-
тачало. Ревкоми та їх органи, - як подає советський історик того-
часних обставин, - спочатку не мали достатніх сил, щоб самим спра-
витися з внутрішньою контрреволюцією /підкреслення наше - О.Ю./ ^{364/}.
Ані "особливих" батальйонів і груп надзвичайних комісій, ані час-
тин "внутрішньої охорони" /ВОХРА/, ані вартових батальйонів і рот
при військових комісаріятах не було досить для цього. Боротьбу з
повстанцями мусили перебрати сили Південно-Західного фронту. 27
лютого 1920 р. Реввійськрада фронту призначила спеціального на-
чальника запілля фронту, що був одночасно нач. особливого відділу
/ЧК/ фронту, який об'єднував усі дії проти повстанців, здійснюва-
ні на місцях через начальників запілля армій і дивізій ^{365/}. Крім
сил ВОХРА, ЧК і вартових частин, у березні для боротьби проти
"махновських банд на Катеринославщині і петлюрівських банд у райо-
ні Єлисаветграда - Знамянки - Чигирина" /мається на увазі опера-
ції сил УНР під командою Омеляновича-Павленка/ "було виділено май-
же дві дивізії" ^{366/}. Проти менших повстанських груп і загонів
діяли особливі "експедиційні" загони під проводом нач. запілля
армій і дивізій. Як опірні бази в операціях проти партизанів було

x/ Ядро Наддніпрянської армії УНР, що в грудні 1919 р. прорва-
лось углиб України і провадило там, саме в той час, свою во-
енну акцію, відому під назвою Зимового Походу.

створено п'ять "укріплених районів": Київський, Полтавський, Катеринославський, Черкаський і Гуляйпільський^{367/}. Мимо всіх цих заходів і зусиль, "боротьба з бандитизмом у цей час, - констатує сов. джерело, - не була завершена. Вона тільки розгорталася... Довелося ще довго вести з ними /повстанцями - О.Ю./ боротьбу аж до остаточної ліквідації її"^{368/}.

Для характеристики розмаху повстанської акції можна навести такі вказівки сов. джерела, зроблені на підставі архівних матеріалів: "За даними Донецького губревкому, в губернії /тобто на терені, що вважався завжди за одну з баз для комуністичного панування над Україною/, влітку 1920 р. "діяло майже 20 банд загальною кількістю близько 10 тис. чоловік". Автор далі додає: "Не краще було становище і в інших губерніях"^{369/}.

Одночасно виразно накреслилась нова зовнішньополітична небезпека для комуністичного панування на Україні - загроза військового походу Польщі, політично зв'язаного з боротьбою проти того панування сил УНР.

У таких складних обставинах ішли большевицькі партійні організації в Україні до свого чергового з'їзду, названого "конференцією", очевидно, з метою підкреслити "обласний" щодо РКП характер КПУ.

Остання на момент своєї IV конференції /17-23.III.1920 р./ разом із партійними організаціями військових сил Червоної армії, розташованих на Україні й відрядженими сюди від ЦК РКП кадрами, налічувала десь 30 тис. членів^{370/}. У цей же час у складі цілої РКП було майже 612 тис. осіб^{371/}.

За проминулий рік РКП майже вдвічі збільшила кількість свого членства. КПУ, проти березня 1919 р. збільшилась лише на 20% і щось на 13-14% зменшилась проти літа 1919 р. Тепер відсоток її членства до місцевого населення був учетверо меншим проти такого в РКП у цілому. Якщо виходити з розподілу мандатів на конференції, то кадри КПУ в самій Україні розподілялись так, що на Харківсько-Донецький промисловий район припадала майже 40% членства, Харківська губерніяльна організація більше як удвічі перевищувала Київську^{372/}.

Завданням конференції було зафіксувати в формах, приписаних партійним статутом, заходи щодо України, накреслені проводом РКП у листопаді-грудні 1919 р. і наслідки їх, здійснення протягом минулих від того часу чотирьох місяців. Проте, не зважаючи на це

меншу проти минулого року питому вагу КПУ в системі РКП і ще більшу залежність від московського ЦК не тільки в силу статутарних моментів, але й своєї обмеженої здатності діяти на формально контролюваному нею терені, IV конференція /можливо, спираючись саме на складність обставин цього терену/ виявила виразну тенденцію не обмежуватись роллю пасивного виконавця і провідника настанов ЦК РКП. Якщо III. з'їзд КПУ був останньою спробою "лівих" на українському ґрунті ствердити свою позицію проти лєнінського проводу останньої, то IV конференція виявилась останньою спробою "республіканської організації" в рамках РКП, взагалі, протиставитись її проводові. Як і раніше, це протиставлення впливало не з почуттів українського національного "сепаратизму", але з прагнення використати парторганізацію України як базу для боротьби за впливом в цілій РКП. У грудні 1919 р., на VIII конференції РКП, Ленін зазначав, що докори ЦК проводові КПУ за тенденції дєкого в ньому до "самостійности" не слід трактувати "в національному розумінні", але "в розумінні не зважати на московські погляди, погляди Центрального Комітету, що перебуває в Москві" 373/.

Як зазначає сучасний советський автор, "сапроновці /головна опозиційна група на IV конференції - С.Ю./ прагнули укріпитися в українській партійній організації" з тим, щоби "на XI з'їзді РКП/б/ більшовицькій партії" українську партійну організацію" 374/ як менш чи більш впливовий чинник у масштабі РКП. Але тепер опозиція московському ЦК окреслювалась в іншому розриві, ніж це було на попередніх з'їздах. Поділу на "лівих" і "правих" у старому розумінні вже не було. Хоч теперішній історик конференції підкреслює, що "основне ядро" нової "децисьької" опозиції на Україні, як і по всій партії, становили колишні "ліві комуністи" Сапронов, Дробніс, Рафаїл, Богуславський та інші 375/.

Проте, серед них не було ні Пятакова, ні Бубнова, ні Затонського. Політичні напрямні "лівих" у минулому році були скомпромітовані їхньою тактикою в національному й селянському питаннях. Щодо першої проблеми, то тут чи не ще більшою мірою зазнала краху тактика "правих". Поділ на IV конференції позначився, в основному, між беззастережно вірною лінії московського ЦК її частиною й групою так зван. "демократичного централізму" /всупереч назві "децисти" були дещо меншими централістами, як ЦК і саме назвою хотіли підкреслити, що централізм останнього не є "демократичний"/. "Децистів", певною мірою, споріднювало з кол. "лівими" прагнення до меншої залежності від ЦК

РКП, заперечення засади "однсначальности" в керуванні промисловістю. Натомість, до кол. "правих" їх наближало негативне ставлення до творення спеціальних організацій "бідноти" на селі. Від тих і других "децистів" різнила дещо більша увага до національних моментів.

Щоправда, конференція не була цілком вільна й від відгомнів торічних суперечок, що позначалося на критиці в переважній частині "лівого" попереднього ЦК КПУ. Але це не творило основного тла конференції. Як і на попередніх з'їздах, робота старого ЦК не була визнана доброю, але "не досить задовільною". Власне, конференція констатувала в резолюції, прийнятій 114 голосами проти 79, як ми вже згадували в іншому місці, що ЦК КПУ "як керівного органу партії" просто "не існувало". Старий ЦК був заатакований за недостатню самокритику своєї діяльності протягом минулого, тяжкого для КПУ року. Як пише советський партійний історик, "у доповіді не було розкрито й не показано корінних помилок, допущених ЦК КП/б/У та українським радянським урядом, який очолював Раковський... Не зазначено причин незадовільного проведення земельної та національної політики на Україні... Не було глибоко розкрито причин куркульсько-петлюрівських повстань, отаманщини... не дано позитивної вичерпної програми щодо розв'язання найважливіших питань - земельного, продовольчого, національного, боротьби з куркульством, господарською розрухою"^{376/}. Косіор "повстання проти советської влади відсталой й вороже настроеної частини населення"^{377/} просто відносив на конто невдалого керівництва старого ЦК. Цитоване джерело, виходячи з сьогоднішніх настанов у советській історії партії, закидає резолюції конференції її загальниковий характер і також виминання "корінних помилок" ЦК КПУ й уряду Раковського. Але, власне, вони були виразниками, в основному, політики ЦК РКП. Останній з тих мотивів, приймаючи в листопаді 1919 р. резолюцію "Про советську владу на Україні", уникав критики проводу КПУ. І лаконічна, але, по суті, гостро осудлива резолюція IV. конференції була скерована не тільки або не стільки проти ЦК КПУ, якого після літа 1919 р. "не існувало", а проти ленінського ЦК в Москві, бо спорадичний й мінливий склад "окремих членів" ЦК КПУ був, за резолюцією, "позбавлений" самостійности у вирішенні питань партійної й радянської роботи на Україні". Мимо цих розходжень, конференція схвалила майже одностайно тези ЦК КПУ "Про державні стосунки советської України і Советської Росії /про суть їх уже

згадувалося/ і "Про ставлення до інших партій" /ішлося про ліквідацію боротьбістської партії/. Об'єктивно обидві ухвали були спрямовані проти засади національної й державної незалежності України, і тут між прибічниками московського ЦК і "децистами" принципових розходжень не було. З другого боку, конференція, як і ЦК РКП, виходячи з умов конкретної української дійсності, не могла дозволити на ширші прояви "нігілістичного" ставлення до національної проблеми, як це було перед роком. Виступи двох делегатів - Дашковського і Залуського, що заперечували вагу цієї проблеми для України й вимагали державного "злиття" України з сов. Росією, не знайшли підтримки. Фелікс Кон, відповідаючи їм, заявив, що "твердити, ніби 90% українських селян не цікавляться національним питанням - це значить зовсім не знати, що діється на Україні"^{378/}. Виходячи з тієї ж оцінки складності національної проблеми в Україні, конференція приймала беззаперечно ленінську тактику щодо боротьбістів, тактику розпорошення їх як організованої групи й одночасної неутралізації їх ядра /"тих нечисленних елементів боротьбістів, які на ділі розривають з контрреволюційною ідеєю створення народництва і протиставлення села місту і цілком переходять на комуністичну плятформу"/^{379/} через розтоплення його в лавах КПУ-РКП^{x/}.

Фактично в площині здійснення цих же тенденцій лежала й пропозиція наркомпродові "звернути найсерйознішу увагу на реорганізацію українських кооперативів у дусі декрету 20 березня"^{380/}. Практично це була апробація вже переводжуваних тоді на основі вказівок з Москви заходів щодо ліквідації незалежної української кооперації, що так розвинулася в пореволюційні роки. 9 березня 1920 р. Сталін у телеграмі Ленінові назвав найсильніші кооперативні об'єднання на Україні Дніпросоюз і так зван. "Поюр" перший "осередком петлюрівщини", другий "осередком спекулянтів денікінського типу". Після того було переведено чистку кооперативних організацій "від контрреволюційних антирадянських елементів", реорганізовано об'єднання через розпуск старих і згуртування навколо нового центру

x/ Тяжко відповісти, скільки боротьбістів перейшло до лав РКП-КПУ. Дані М. Скрипника на XII з'їзді РКП /1923 р./ про 4 тис., здаються перебільшеними. Петровський згадував 1921 р. 554 "відповідальні працівники" у кол. боротьбістів. В. Петров у публікації 1957 р. говорить про десь до 2-х тис. кол. есерів, "у тому числі й кол. боротьбістів", у лавах КПУ 1921 р. Отже, вже після чистки.

/ВУКОПСІЛКА"/, підпорядкованого Всеукр. Кооперативному Комітетові при РСНК УССР, "Верхівка кооперації була підкорена комуністичному впливові" /І. Шевченко/ шляхом утворення правління ВУКС'у, в якому 6 членів з дев'яťох були відряджені ЦК КПУ. Мимо цих заходів, "шлях оздоровлення кооперації" тобто її опанування партійним і советським проводом "був складним і тривалим", і "питання завойовання кооперативного апарату на місцях у робітничих і сільських кооперативах" могло бути розв'язане не відразу /особливо на селі/, але тільки з часом і "поступово" /ступнево/ ^{381/}.

Головна боротьба на конференції, яка мала навіть, "надзвичайно бурхливий характер" /І. Шевченко/, розгорнулася навколо питань політики щодо села і справи організації промисловости "Децисти" виступили проти творення на українському селі особливих організацій "безземельних і малоземельних селян", бо "створення класових організацій незалежного селянства... могло призвести до розпорошення партійних сил на селі, до двовладдя, яке штовхне середняків на союз з куркулем проти бідноти". За Сапроновим, партія, "створюючи організації, подібні до комбідів", кинула "виклик усьому іншому селянству" і тим самим починала "війну не з куркулем на селі, а з середняком" ^{382/}. Як можна бачити з наведеного, аргументи "децистів" проти КНС цілком спиралися на чинну практику в РСФСР, яка, буквально, з тих самих мотивів призвела до скасування на російському селі комбідів. Але, як і рік перед тим, в умовах поновно щодалі більшого опору українського селянства комуністичній владі ЦК РКП відмовлявся від перенесення на Україну, що являла собою, пізнішим виразом кол. боротьбіста Шумського, "величезне село, яке бореться проти пролетарської Росії" ^{383/}, тактичних методів, застосовуваних щодо селянства в межах Росії. В резолюції конференції "Про роботу на селі", проти якої "децистам" повелося зібрати тільки десь до 4% поданих голосів, констатувалась фактична відсутність будь-якого впливу комуністів на українське село, де "куркуль став фактичною владою". Тому визнавалось що, "утвердження справжньої робітничо-селянської влади на селі й переведення нових аграрних порядків та виконання продрозкладки, як і спроби "розшарувати село", залишається "чистою утопією", поки не буде забезпечено "достатньої збройної сили" й "доброго, бойового як військового, так і цивільного апарату", систематичного "роззброєння куркульства" /фактично селянства/, створення "дійових і міцних партійних і професійних організа-

цій" ^{384/}. Дуже характерною є мотивація в резолюції неможливості для комуністичної влади забезпечити собі панування на українському селі через самі совети. Дарма, що останні "є властивою пролетарської диктатури формою правління", вони самі, за висновком конференції, не можуть забезпечити цю диктатуру, бо "сам пролетаріят почасти ще перебуває під впливом соціал-зрадницьких партій, а на селі пролетарські маси і трудове селянство перебувають ще не тільки під фактичною, але й під моральною диктатурою куркуля". Тимто, за резолюцією, "поки Ради стануть не тільки щодо форми, але й щодо змісту пролетарськими органами", має минути "певний, менш-більш тривалий період залучення сільської бідноти й сільського середняка до лав комуністичної партії". Отже, советська форма при відсутності на українському селі комуністичних партійних організацій ^{x/} виявлялась цілком недостатньою для встановлення комуністичного панування над ним. Для створення там "твердої опори", резолюція визнавала найважливішим завданням партії творення ще "бойових класових організацій, які б об'єднували пролетарські й напівпролетарські елементи на селі" ^{385/}. Той факт, що "децистам", які мали вплив на більшість конференції, не подало відкинути рішення про творення КНС, свідчив про відсутність серед більшості членства КПУ певності, що методом поступок поведося б здобути вплив на українське село.

Поважною, але разом із тим, як виявилось пізніше пірровою, позбавленою наслідків для "децистів" перемогою над послідовно вірною лінії ЦК РКП частиною конференції було відкинення тез московського ЦК до майбутнього IX з'їзду РКП про "чергові завдання господарського будівництва й переведення їх власних "тез" ^{xx/}.

Конкретно, коли йдеться про значення "децистських засад для українських обставин, то тут значення мали моменти пов'язані з прагненням "децистів" відстояти певну децентралізацію керування господарством на користь більшого впливу КПУ як такої і її місцевих організацій на останнє в Україні, отже, об'єктивно зменши-

x/ Значно пізніше, вже в серпні 1920 р. КПУ мала всього 911 сільських осередків із понад 8-ма тисячами членів. Див. А. Лихолат. Розгром націоналіст. к.-рев.-ци... стор. 501.

xx/ За "тези" ЦК РКП голосувало 86, за "тези" "децистів" - 117 делегатів. Див. К.П.У. в резолюціях..., стор. 54.

ти обсяг процесу ліквідації основних засад господарчої автономії УССР у наслідок її "військово-господарчого союзу" з РСФСР. Доповідач у справі "господарчого будівництва на конференції, представник ЦК РКП і фактично, на його доручення, як голова ради Укртрудармії, керівник промисловости й господарства Донбасу Сталін назвав відкинення тез ЦК РКП "великою помилкою" конференції" ^{386/}. Ці ухвали, в першу чергу, вирішили долю "децистів" і стимулювали репресивні заходи московського ЦК до КПУ. Не відчуваючи загрози своїй позиції з боку ЦК РКП і переоцінюючи свої можливості "децисти" провели до нового ЦК КПУ більшість своїх кандидатів. Зовнішнє враження від перемоги "децистів" було відразу ж ослаблене обструкцією вірної московському ЦК меншості /105 делегатів з 240/, яка відмовилась брати участь у виборах і заявила /устами голови ВУЦВК Петровського/ про перенесення цієї справи "на рішення ЦК РКП і IX з'їзду партії" ^{387/}. ЦК РКП почав свою акцію проти небажаного йому "децистського" ЦК КПУ характерними для большевицького проводу методами, насамперед руками цілковито відданої йому групи в КПУ, що виступила проти "децистського" проводу з обвинуваченнями в порушенні внутрішньої партійної "демократії". Останнє, мовляв, виявилось в тому, що "основні робітничі райони /Донбас, Катеринослав/ і Червона армія заступлен-на конференції - О.Ю./ проти проти харківської делегації зовсім незначною кількістю делегатів".

З цих мотивів, а також і через те, що "дві рівні частини конференції не знаходять спільної мови в основних питаннях і особистий момент покривав всі принципові розходження", вірна московському ЦК група заявляла, що, "децистський" ЦК КПУ "не може користатись з потрібного авторитету ані перед партією і пролетаріятom України, ані перед ЦК РКП, ані перед III Інтернаціоналом" ^{388/}. Цікавим є те, що питання про невідповідне представництво окремих організацій на конференції не поставало, в усякому разі, не було рішуче заперечуване аж до кінцевих наслідків її, що виявили перевагу "децистів". Визнання слушности за цими мотивами мало б потягти за собою відповідні кроки не в кінці, а на початку конференції й, у всякому разі, призвести до уневажнення всіх її постанов. Тимчасом, ЦК РКП вирішив інакше. Незабаром по IX з'їзді останньої /квітень 1920 р./, на якому було розгромлено "децистську" опозицію, він розпустив "децистський" ЦК КПУ і створив "новий тимчасовий ЦК КП/б/У в такому складі, щоб він від-

бивав волю переважної більшості РКП/б/"^{389/}. Отже, провідний орган КПУ мав відбивати волю не її членства, лише "більшості РКП". Одночасно ситуація в КПУ притягла на неї широко переведені репресії, спрямовані на те, щоби розбити тут базу для можливої опозиції до московського проводу. Насамперед, останній, "керуючись необхідністю забезпечити на Україні єдність партійної організації та її політичної лінії... відкликав з України активних децистів, присутність яких на Україні неминуче утруднила б узгоджену і дружню роботу в складі партійних і радянських установ на підставі рішень ІХ з'їзду"^{390/}, а далі "запропонував тимчасовому ЦК КП/б/У в місячний строк перереєструвати всіх членів української партійної організації", тобто фактично перевести чистку лав КПУ від небажаного проводові РКП елементу. Тяжко визначити точно, хто і якою мірою впав жертвою перереєстрації КПУ. На підставі тогочасних архівних даних, Лихолат твердить, що під час "перереєстрації" було виключено 21430 членів партії". Це мало свідчити "про велику засміченість лав КП/б/У антипартійними елементами"^{391/}. Слід нагадати, що ще на початку квітня КПУ налічувала в своєму складі десь всього понад 30 тисяч членів. На листопад 1920 р. в лавах КПУ налічувалось 75 тис. осіб. При цьому треба мати на увазі ту обставину, що, за даними командувача сов. військ Фрунзе, "армійські частини, що діяли на Україні в 1920 р., налічували не менше 66 тис. комуністів, які були організовані в 3640 осередків"^{393/}. Невідомо, який період 1920 р. мається на оці й чи було цілковито переведено оформлення всіх військових організацій і осередків у системі КПУ. Але є всі підстави вважати, що серед її членства в другій половині року переважали військовики у складі неукраїнських, фактично окупаційних частин. Практично можна говорити про ґрунтовну зміну протягом того року рядового складу організації. Не зважаючи на це, роком пізніше було переведено /вже в рамках загальної для всієї РКП акції/ нове "очищення" партійних лав "від ворожих елементів", що принесло поновне виключення понад 21 тис. членів партії, або 23% усього складу української парторганізації"^{392/}. Ці систематичні масові оновлення КПУ періоду воєнного комунізму свідчили про відсутність в останньої тривкої суспільної бази в Україні навіть серед міської, національно неукраїнської й асимільованої людности, зокрема серед міського робітництва. З одного боку, /коли йдеться про неукраїнські шари його/ останнє перебувало чималою мірою під впливом меншеви-

ків та жидівських соціалістичних партій /БУНД, Поалейціон тощо/. КПУ, наприклад, навесні 1919 р., як про це вже говорилося, раніше ставило своїм спеціальним завданням здобуття "впливу партії на професійні спілки України", які перед тим очолювали /на основі вільних виборів/ "партії, які не поділяють економічної програми й політики Радянської влади"^{394/}. З другого боку, воєнні дії й пов'язана з ними та з советською економічною політикою господарча розруха привели до розпорошення робітництва і змаління його кадрів. Наприклад, на початок 1920 р. на Донбасі, що становив собою основний індустриальний район України, кількість робітників проти передреволюційного часу зменшилась утричі /замість 250 тис. лишалось 80/^{395/}. В цих умовах основну масу КПУ склали комуністи з військових одиниць ЧА, які діяли на укр. терені, та частково люди наwerbовані з деклясованих елементів національно мішаного українського міста. Масове перетрушування лав КПУ під час "перереєстрації 1920 р., як показали чистки 1921 р. цього соціального її профілю, однак, не змінило, як не змінило й неукраїнського, в масі, її характеру.

Увіходження до КПУ певної частини боротьбістських кадрів як ми вже зазначали, чисельно зовсім незначно відбилося на її складі /до 2-х тисяч кол. есерів, "у тому числі й боротьбістів" за В. Петровим/. До того, українські "націоналістично настроєні" елементи в першу чергу ставали жертвами чисток^{396/}.

1920 рік був останнім роком напруженої мілітарної боротьби большевизму за опанування України. Вже за три тижні після IV. конференції КПУ почався похід польських військ углиб України, політично оформлений відповідними конвенціями між урядами Польщі й УНР з 21 і 23 квітня 1920 р.^{397/}. Польське й українське військо опанували були в квітні-травні більшу частину Правобережжя з Києвом. Літній наступ червоної армії з поновною окупацією цих і дальших на захід українських просторів змінився новими наступальними операціями польсько-українських сил, що привели їх на волинсько-подільські терени. Лише укладення прелімінарного мирового договору з Польщею в жовтні 1920 р. дало змогу советському командуванню зосередити свої зусилля проти армії УНР і змусити її в другій половині листопада відступити на територію приналежної вже тоді до Польщі Галичини й припинити воєнні дії. До листопада ж того року в південних повітах Таврії й Катеринославщини діяла російська протисовєтська армія ген. Врангеля. Протягом усього того часу пов-

станська акція не вщухала й подекуди стала сильнішою. В цих обставинах, як і попереднього року, комуністична влада не могла й далі глибше закорінитись на українському ґрунті.

Не зважаючи на те, що, як це видно з резолюцій IV конференції, совети в тодішніх умовах на Україні ще не розглядались як цілком "пролетарські" за змістом інституції й практично не були, особливо на селі, справжніми органами влади й урядування, все ж було переведено кампанію оформлення цих репрезентативно основних державних адміністративних установ комуністичного режиму. Відповідно до настанов, зафіксованих зокрема в ухвалах IV конференції, мав бути застосований максимальний тиск і контроль, щоби забезпечити в тих умовах відносної слабости КПУ комуністичний чи залежний від комуністів склад советів.

З цією метою, "щоб запобігти використанню Рад з контрреволюційною метою", всім губерніяльним адміністративним і партійним органам доручалось "стежити, щоб при виборах до Рад нещадно виключалися не тільки нетрудові, але й усі контрреволюційні елементи, однаково, до якої верстви населення вони належать" ^{398/}. Отже, практично місцеві партійні й інші сов. органи могли на власний розсуд усувати від виборів політично небажані чинники. В переведених у березні-квітні виборах /не відбулися на Волині і Поділлі, що лежали безпосередньо на терені воєнних операцій/ такими методами було впроваджено до складу міських советів пересічно до 70-80% комуністів. У губерніяльних виконавчих комітетах /утворених на відповідних з'їздах советів/ - комуністів було пересічно 75%, у повітових виконкомах - до 70% ^{399/}. Мимо всіх засобів тиску, кампанія утворення советів і переведення їхніх з'їздів не була легкою для парт. організацій. Вона відбулась "в умовах боротьби з буржуазно-націоналістичними партіями, бандитами та іншими контрреволюційними елементами, що намагалися проникнути до Рад або зірвати вибори" ^{400/}. Протикомуністичним елементам усе ж подекуди, мимо виборчого терору, повелось дістатись до повітових і навіть губерніяльних з'їздів советів ^{401/}. На Верхньодніпровському повітовому з'їзді /Катеринославщина/ комуністи, щоби не допустити переведення ухвал, висунутих делегатами з кол. боротьбістів та "борьбістів" ^{x/} мусили покинути з'їзд і вже потім приневолити небагато-

x/ Члени партії /для всієї кол. Росії/ лівих с.-р-ів мали в Києві свій щоденний орган "Борьба".

вицьку його частину до капітуляції^{402/}. В ряді повітів Донецьки й Катеринославщини вибори взагалі "своєчасно не відбулися" через "засилля махновських банд"^{403/}.

IV Всеукраїнський з'їзд советів було відкрито в Харкові 16 травня 1920 р. Той факт, що він відбувся саме в розпал польського походу на Україну, тоді коли поза советським пануванням опинилась поважна частина української території й сама українська столиця, свідчив про те, що советський провід поспішав забезпечити себе політичними атурами, які мали б свідчити про "законність" його панування в Україні. За партійним складом цей найвищий представничий советський форум України повелося скласти так, що в його складі було 87,5% членів КП, 3,4% - "співчуваючих", 3,7% - лівих с.-р-ів. Дуже промовистим було відношення окремих заступлених на ньому суспільних і професійних верств і груп. Так, за Колісником, у складі з'їзду було "представників робітничого класу - 327, Червоної армії - 214, інтелігенції - 157, учнів - 10"^{404/}. Іншими словами, основна й переважна маса населення України селянство /щонайменше - 75%/ у силу советських виборчих норм, які мали забезпечувати "провідну роль робітничого класу" і зміцнювати "диктатуру пролетаріату"^{405/} і відповідної виборчої тактики, була заступлена лише 12,5% делегатів. Одночасно, фактично окупаційний щодо країни чинник - сов. збройні сили в Україні, був заступлений більше як удвічі проти переважної маси корінного її населення. Цікаво відзначити також, що представництво робітничої кляси України, що була політично й правно трактована як провідний суспільний чинник держави "диктатури пролетаріату, лише в півтора рази перевищувало представництво червоної армії, яка безперечно поступалась перед робітничою людністю України як щодо своєї кількості, так і щодо суспільного непролетарського складу^{x/}.

Так сконструйоване заходами проводу РКП-КПУ політичне тіло, що мало репрезентувати волю "трудящих мас України", повинно було оформити вже вироблені й переводжувані в життя настанови того проводу. З'їзд прийняв постанову "Про державні стосунки між УССР і РСФСР", яка відтворювала відповідні тези ЦК КПУ і резолюції IV. конференції з тим хиба додатковим моментом, що було ще більше акцентовано тісний характер згаданих стосунків визначенням, що

x/ За Лихолатом, на кінець 1920 року профспілки УССР охоплювали 1,5 млн. членів.

УСРСР, "зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Советської Федеративної Республіки" ^{x/ 406/}. До того, відповідно до сучасних з'їздові обставин, зазначалось, що тепер, коли "вчетверте хлібородна Україна частково вже зайнята військами хижих польських шляхтичів, знову до всіх народів і республік, які відходять РСФСР, скеровано погляди всіх робітників і селян України" ^{407/}. У випущеному з'їздом "Маніфесті" до "селян, робітників, воєнків Червоної Армії і всіх трудящих України" знову всю надію в боротьбі з польськими і національними українськими силами покладалося на РСФСР. "Советська Росія, - сповіщалося в "Маніфесті" - поспішає вам на допомогу". На додаток до її сил, що були окупували край на початку 1920 р., "кращі советські полки, що розбили Колчака, Юденича, Денікіна", тепер було "перекинуто на Україну" ^{408/}. Спроба окремих груп, навіть з числа членів КПУ саме в умовах нової загрози для советського панування в Україні застерегти перед акцентуванням державної залежності від сов. Росії з огляду на настрої українського села /заява вчорашнього боротьбіста Шумського/ успіху не мали ^{xx/}. З'їзд, що на ньому навіть відповідно селекціоновані представники українського трудячого селянства" становили 12%, в можливість свого впливу на останнє не вірив.

Проте, настанову РКП-КПУ на утворення, за зразком 1919 р. спеціальних організацій "бідноти" на селі, як опору для комуністичної влади там, остання не могла через названий опір почати реалізувати аж до літа 1920 р. Вже після IV конференції й після видання закону про КНС 9.5.1920 ЦК КПУ вимагав у спеціальному обіжнику розгорнення акції творення КНС, підкреслюючи, що "успіх української революції поважною мірою залежить від того, чи зможемо ми взяти під свій вплив українське село", в якому фактично не було навіть советської влади, бо самі її органи - сільські совети були "у величезній більшості районів або безпосередньо захоплені куркулями" або перебували "під їхнім впливом" ^{409/}. На відміну від

x/ До речі, держ. утвору під такою назвою й у такому складі, як це впливає з резолюції IV всеукр. з'їзду, ніколи не існувало.

xx/ За Лихолатом /стор.466/ "проти тісного союзу України з советською Росією на з'їзді виступали представники укапістів, поалейціонівців та інших націоналістичних партій і груп".

попереднього року, провід КПУ, намагався тепер творенням КНС /замість "комбідів"/ унести фермент розкладу й до основної "середняцької" маси селянства. Тимто в названому обіжнику з'ясовувалось, що "українське розуміння "незаможний" не означає "бідний". Воно, мовляв, "об'єднує як бідняків, так і середнє селянство, яке здобуває лише прожитковий мінімум і потребує советської влади" ^{410/}. Мимо того, дальша практика показала, що акція творення КНС не тільки серед останніх, але й серед безземельного селянства натрапила на неменші труднощі, як і торічна акція впровадження комбідів. Поперше, ніде не велось творити КНС силами самих "незаможних селян". 10 червня 1920 р. уряд УССР мусив був удатись із "закликом до робітничого класу допомогти незаможникам організуватись проти куркульства" ^{411/}. Порядком переведення цієї акції КПУ, за наведеним джерелом, "посилала тисячі своїх членів, а через профспілки й Ради - тисячі передових робітників, об'єднаних у загони, для допомоги трудящому селянству в його боротьбі проти куркульства", як також і для того, щоби вони "подавали конкретну допомогу на місцях в організації комнезамів" ^{412/}. За даними на листопад 1920 р. до 1% складу КНС /отже, десь до 800 осіб/ становили міські робітники, які, цілком очевидно, не були рядовими членами, але посідали провідні становища ^{413/}.

Перший етап у акції насадження КНС комуністичному прововоді повелось закінчити в середині осени 1920 р. На відкритому в Харкові 18 жовтня 1920 р. з'їзді було заступлено, за даними, наведеними на основі архівних матеріалів у Лихолата, до 13 тисяч організацій КНС ^{x/} із 791 тис. членів. З останніх робітники, наймити й безземельні становили 30%, малоземельні - 48% ^{xx/}, середняки - 22% ^{414/}. Таким чином, до КНС того часу було втягнуто менше, як 5% української сільської людности. Взагалі ж у більшості місцевостей, ще й тоді просто не було КНС. На з'їзді були делегати з 780 волостей, тоді як 1076 волостей не було заступлено цілком ^{415/}. Цей рі-

x/ В. Чигирик, на основі даних нар. комісаріату внутрішніх справ УССР з 1920 р., говорить про створення до листопада тільки 9599 КНС. Див. його статтю, стор.19.

xx/ У Чигирика вони ще поділені на "малоземельних" /29,3% до загальної кількості членства КНС/ і "тридесятиників" /208/. Відсотки у джерелах, використаних обома авторами, не цілком збігаються.

вень організації осередків евентуальної опори для себе на селі комуністичний провід не спромігся, в основному, підвищити протягом найближчих, уже не воєнних, але "відбудовчих" років. Так, узимку 1922 р. кількість КНС і їх членів навіть зменшилась - до 7869 організацій і 757,5 тис. членів ^{416/}. Після певного зростання /до 1537 тис./, була переведена восени 1921 - взимку 1922 р.р. їх "перереєстрація з метою вигнання з КНС прониклих до їхнього складу куркулів, спекулянтів, дезертирів, бандитів та інших ворожих елементів" ^{417/}. Як можна бачити до таких елементів було віднесено понад 45% складу КНС, а на Миколаївщині, Кременчуччині, Полтавщині й Поділлі - понад половину ^{418/}. Завдання організаційного опанування села залишалась не розв'язаним. Зокрема сільські кадри КПУ були дуже малі. На листопад 1920 р. вони дорівнювали лише 10,5 тис. осіб ^{419/}.

Одночасно літо й осінь 1920 р. не принесли зменшення повстанського руху, навіть після військових успіхів червоної армії в діях проти польсько-українських сил. Ситуація для уряду на "внутрішньому фронті" України була визнана остільки серйозною для комуністичної влади, що на чолі заплія Південно-Західного фронту став сам голова всеросійської ЧК Ф. Дзержинський, який у травні 1920 р. ставив своїм завданням як "найістотніше завдання моменту - викорінення в найкоротший термін вогнищ", що живили "діяльність анархо-бандитських зграй і петлюрівських підпільних організацій" ^{420/}. За його розпорядженням "на Україну з РСФСР було надіслано кращі частини внутрішньої охорони" ^{421/}. Тимчасом ще у вересні 1920 р. стан був такий, що, за свідченням тогочасних сов. джерел, у наслідок повстанчої акції "з 22 волостей Кобелянського повіту тільки в десяти нормально функціонували совети..., а з 63 організацій КНС працювало тільки 11" ^{422/}.

Тільки закінчення збройної боротьби на "зовнішньому" фронті, укладення мирового договору з Польщею, а відтак по цьому перемога над армією УНР на Правобережжі й Врангелем - на південному сході, відкрила знову можливості зосередити звільнені в наслідок цього сили в Південно-Східньому й Південному фронти Червоної армії на боротьбі з повстанством, стабілізувати апарат сов. влади в Україні взагалі й почати систематичну акцію опанування українського села. Як зазначав І. Мазепа, восени 1920 р. "большевики, звільнивши свої сили на зовнішньому фронті, почали зміцнювати свої

апарати влади на Україні під захистом регулярних московських армій" х/423/.

У цей саме час, незабаром по укладенні в Ризі прелімінарного польсько-советського мирового договору й тоді, як на західньому Поділлі відбувалися останні бої поміж червоною армією й військом УНР, зібралася V конференція КП/б/У. Її скликання було зумовлено не тільки новою політичною ситуацією, посталою в наслідок ліквідації зовнішніх воєнних протисовєтських фронтів, але й тим, що провід РКП уважав за потрібне покінчити з станом "тимчасовості" в керуванні КПУ, зокрема через підведення під наставлений ним її провід "демократичної" бази шляхом "обрання" його, згідно з статутowymi приписами, на конференції. Вперше після утворення КПУ її з'їзд відбувався без відчутної внутрішньопартійної боротьби за впливи. "Перерестрована" й поновно вкомплектована відповідно до настанов ЦК РКП і під його проводом большевицька організація України остаточно ставала слухняним знаряддям у руках першого. До складу нового ЦК КПУ було впроваджено для посилення безпосереднього впливу московського проводу членів ЦК РКП К. Ворошилова /що не був у попередньому ЦК КПУ/ В. Молотова /став першим секретарем ЦК КПУ/ і М. Фрунзе /командувач советських "військ України й Криму/. За Лихолатом, Молотов як перший секретар ЦК КПУ "перевів велику роботу згуртування лав української партійної організації навколо центрального комітету нашої партії" хх/424/, хоч до цього твердження треба підходити з обережністю, зважаючи на час написання книги Лихолата /останні роки життя Сталіна/, коли було обов'язковим випинання ролі в минулому як самого диктатора, так і людей з його найближчого оточення. Крім того, перша Всеукраїнська Нарада КП/б/У, в травні 1921 р., визначила за попередній період "слабкість організаційної роботи й зв'язку з місцями". Проте, позиція, яка була відведена Молотову в проводі КПУ /перший секретар, другим був Мануїльський/ давала підставу вважати, що означення в Лихолата нового ЦК КПУ, як "керованого тов. Молотовим" 425/, чималою мірою відбиває справжній стан речей.

х/ За даними ген. Ю. Тютюника, що очолював тоді на терені Галичини повстансько-партизанський штаб, який здійснював зв'язок між екзильним центром УНР і повстанцями, в той час на Україні було зосереджено до 30% всієї піхоти й 40% кінноти Червоної армії. Див. І. Мазепа. Україна в огні й бурі. ч. III, стор.98.

хх/Тобто РКП.

Конференція вперше прийняла схвальну резолюцію на доповідь ЦК, зазначивши, щоправда, "в галузі організаційної роботи... великі недоліки". Можна думати, що ця критична заувага цілком або великою мірою була стимульована з Москви, щоби виправдати "зміцнення" харківського проводу емісарами ЦК РКП. Взагалі ж визнавалося, що призначений від останнього ЦК КПУ досяг "великих результатів" при розв'язанні головних політичних завдань моменту в питаннях воєнному, національному, продовольчому, політики на селі й у справі "про об'єднання з іншими політичними партіями" ^{426/}. Правда, в першій ділянці роль ЦК КПУ була виключно допоміжна. Тут "вирішальним моментом" був "героїзм червоних армій", а діяльність ЦК КПУ окреслювалась загальними твердженнями про те, що він "разом з усією партією зробив усе можливе для прискорення перемоги над озброєною контрреволюцією".

В національному питанні яке, за визначенням конференції, є "на Україні найважливішим і найболючішим", за позитив політики ЦК КПУ визнавалось, що вона зробила це питання ніби "далеко менше гострим, ніж воно було до цього часу". Тут востаннє й безуспішно кол. боротьбісти намагались оборонити свою концепцію самостійної від РКП компартії України. Так, Блакитний доводив, що остання повинна "створити тут свою особливу конструкцію, своєрідну організацію". Шумський до того "пропонував... не приймати кадри з РКП/б/, які надсилались на Україну, оскільки вони... неспроможні провадити національну політику". Ці виступи завершували попередні спроби піднести ці питання на місцевих партійних конференціях. Як подають сучасні советські партійні історики, "за організаційне відокремлення КП/б/У від РКП/б/ виступила група колишніх боротьбістів на чолі з Вроною у волинській парторганізації". Зокрема зазначається, що Врона доводив неспроможність КП/б/У "правильно розв'язати національне питання", бо вона "не має соціального коріння в українському народі". Він вимагав також "виходу КП/б/У з РКП/б/ і створення організаційно не пов'язаної з РКП/б/ української секції в Комінтерні" ^{427/}, але це був, з погляду ідеологічного й політичного, лебединий спів цих прийдешніх до КПУ кол. українських лівих соціалістів.

В ділянці продовольчої політики, яка являла на той час "основну роботу партії", остання досягла "великих результатів". Конференція "особливо" підкреслювала "правильність політики ЦК КПУ на селі. Нарешті, правильною була визнана тактика щодо інших, до-

ти ще легально суших партій, яка призвела до "об'єднання всіх пролетарських елементів у лавах однієї партії" /РКП-КПУ/, тобто до ліквідації тих партій або до максимального обмеження їх діяльності /як це було щодо УКП і ЄКП/ ^{428/}. Практично, однак, майже всі ці проблеми, що їх розв'язання призначеним ЦК КПУ V. конференції з тактичних міркувань мала відзначити, залишались і надалі гостро актуальними для комуністичної влади в Україні. Так, у резолюції конференції про "чергові завдання партії" підкреслювалось, що залишалась не розв'язаною особливо гостра для комуністичної влади на Україні проблема, яка була вивідною з національного, селянського й продовольчого питань, де нібито було зроблено вже такий наступ - проблема повстанського руху. Конференція мусила констатувати, що "на Україні все ще лишається внутрішній фронт - боротьба з озброєним куркульством, боротьба з петлюрівщиною, з бандитизмом - і /він/ протягом ще довгого часу вимагатиме від партії великого напруження і відповідної мілітаризації наших організацій" ^{429/}. Дарма, що національне питання ніби "стало далеко менше гострим", резолюції вимагали спеціальної партійної мобілізації для "забезпечення військ внутрішньої служби" /основне завдання яких - боротьба з повстанцями/ комуністами, які знають українську мову ^{430/}.

В земельному питанні конференція констатувала, що створене в наслідок аграрної революції /перед вимогами якої комуністичний провід мусив, більшою чи меншою мірою, поступитись після важкого досвіду 1919 р./ "дрібне селянське господарство натурально-споживчого типу, що становить основний кістяк усього сільського господарства на Україні... висуває на політичну арену величезний клас дрібних сільських виробників, економічно ворожих пролетаріатові й готових боротись проти нього за еквівалент своєї праці", а тому чергове завдання КП на селі мало, мимо всіх поступок селянству, полягати "на використанні всіх економічних умов, які змушують дрібного селянського виробника переходити до усупільнених форм господарства" . Іншими словами, визнавалось, як і попереднього року, що без впровадження на селі "соціалістичних форм" господарювання годі думати про опанування його. Доти ж, доки це є можливим як масовий процес, селянство треба було утримувати, крім політично-військових, також методами економічної залежності від комуністичної влади - зосередженням у руках сов. земельних та інших органів насінного фонду, запасів "живого і мертвого реманен-

ту тощо" ^{431/}. "Великі результати" продовольчої політики КПУ, яка й далі стояла в центрі її уваги, сказались у тому, що повелося "розгорнути продовольчу кампанію 1920 року значно успішніше за тогорічну". Тимчасом, однак, і тепер "в обстановці бандитизму надзвичайно важно створити нормально діючий технічний апарат". Цей та інші моменти не розв'язували, але й далі загострювали "наявну в республіці продовольчу кризу" ^{432/}.

Цікавим моментом на V. конференції КПУ було те, що вона констатувала дуже слабу базу для себе серед молоді України. Справді, утворена в липні 1919 р. "Комуністична Спілка Робітничої Молоді України /що була частиною РКСМ/, налічувала десь 9 тис. осіб ^{433/}. У травні 1920 р. КСМ України мав у своїх лавах близько 23 тисячі людей ^{434/}. Як і КПУ, комсомол України складався, головне, з міського, національно неукраїнського елементу ^{x/}. Восени 1920 р. комуністичний рух молоді на Україні ще "значно" відставав "від швидкого росту Російської Комуністичної спілки молоді" й був "ще дуже слабкий як числом своїх членів і організацій, так і їх якістю й інтенсивністю спілкової роботи" ^{435/}. Проблема комсомолу в Україні розглядалась як особливо актуальна з огляду на "слабість партійних організацій на Україні" і пов'язане з цим невинне зменшення старої партійної гвардії" ^{436/}.

Таким чином, V. конференція КПУ переходила під знаком остаточної стабілізації стосунків у проводі й лавах останньої в тому розумінні, що постійно перетрушуваний й оновлюваний щодо свого складу в умовах безупинної збройної боротьби комуністичної диктатури за опанування України політичний експонент першої на цьому терені втратив свої останні можливості до певної /сильно, що правда, обмеженої/ незалежності дій. Це зумовлювалось, з одного боку, зміною воєнно-політичної ситуації в зв'язку з ліквідацією зовнішніх військових протисоветських фронтів, з другого - щодалі більшим зміцненням централізації в апараті РКП, як також і значно слабшою проти РСФСР закоріненістю КПУ на українському ґрунті. Останнє щодалі більше узалежнювало організації останньої безпосередньо від московського проводу і його функціонерів у різних ділянках урядування на Україні. Особливі для українських умов виз-

x/Постала по революції організація української молоді - "Українська Юнацька Спілка" /"УКРЮС"/, яка намагалася продовжувати своє існування в умовах советського панування, прибравши назву "Всеукраїнська Комуністична Юнацька Спілка", - була остаточно ліквідована наприкінці 1921 р. Див. Лихолат "Разгром нац-ской контр-рев-ции...стор. 586.

начувані заходи /напр., утворення КНС/ щодалі ставали більшою мірою безпосередніми проявами не так особливої тактики КПУ, як "української" політики ЦК РКП.

Цікаво, що конференція, відбута незабаром по Ризькому договору, в підписанні якого советська Україна формально була /поруч РСФСР/ однією з сторін, і який визначав її державний статус у міжнародноправній площині, цілком перейшла повз цей момент, як і повз таку важливу проблему для України, як доля її західних земель. Саме між двома конференціями КПУ, влітку 1920 р., в наслідок окупації червоною армією близько половини Східногалицького терену питання про долю цього краю набувало для сов. проводу й КПУ особливо актуального політичного значення. Слід відзначити, що КПУ, не будши пов'язаною з українським національним рухом, не мала в своєму ідеологічному й політичному багажі проблеми об'єднання всіх українських земель в одне державне тіло. Усвідомлюючи себе як крайову організацію російської большевицької партії, КПУ свої "українські" завдання обмежувала на наддніпрянські терени кол. підросійської України, уникаючи заангажовуватись у мало знайомі для неї політичні стосунки на західноукраїнських землях. Характерно, що в травні 1919 р., коли сов. військо дійшло лінії Збруча, очолений Раковським київський РНК намагався вступити в стосунки з урядом Західної Области УНР /який РНК називав урядом "Східно-Галицької Республіки"/. В листі РНК віталосся "робітників і селян Східної Галичини" і висловлювалося співчуття їхньому "визволенню від усякої буржуазної влади". Разом із тим, "робітничо-селянський уряд України" заявляв, що вважає "питання внутрішнього устрою Галичини... справою галицьких робітників і селян" та відмовлявся від усяких воєнних операцій "на території Східно-галицької Республіки при умові, що галицьке правительство припинить усякі ворожі операції проти Советської України" ^{437/}. Ця обіцянка фактично визнати Східню Галичину самостійною державою була продиктована, поперше, прагненням відірвати уряд і армію ЗОУНР від Директорії, подруге, використати воєнні дії між українським і польським військом у Галичині, потретьє, домогтись можливостей для переходу без перешкод червоної армії до Угорщини для підтримки там тодішнього советського уряду. Питання приєднання Галичини до України /що від осені 1939 р. дістало в сов. пропаганді формулу "воз'єднання українських земель у рамках УРСР/ в політичному й пропагандному пляні КПУ періоду сов. зав'язування України не ста-

вилось. Західньоукраїнська проблема постала перед проводом КПУ на початку 1920 р. в зв'язку з переходом Галицької армії, після так званої листопадової катастрофи 1919 р. армії УНР, що опинилась у надзвичайно тяжких умовах, на советський бік. Партиїний і советський провід на Україні намагався через спеціально утворений Галицький Ревком узяти ту армію під свій контроль і перевів відповідну чистку серед її командного складу. Пізніший виступ Галицької армії проти сов. влади під час польського походу /квітень 1920 р./ великою мірою знову позбавив галицьку проблему перед очима провідних чинників КПУ актуальности. Питання це постало поновно в липні 1920 р. з вступленням сов. війська на галицький терен у ході війни з Польщею. Тоді було утворено /вдруге/ Галицький Ревком на чолі з В. Затонським, який проклямував себе найвищою владою "Галицької Соціалістичної Радянської Республіки". На місцях, у 16-ти окупованих повітах Галичини, було утворено повітові ревкоми. На ЦК КПУ, отже, покладалось завдання політичної організації окупованої Галичини, але жодних заяв і заходів щодо формального державного об'єднання її з УСССР не робилось^{х/}. Швидкий відступ червоної армії з Галичини фактично скінчив із цим скороминучим етапом галицької політики РКП-КПУ. В пропозиціях об'єднаної делегації РСФСР-УСССР у Ризі, правда, було ще раз порушене галицьке питання в тому розумінні, що сов. сторона домагалася визначення долі цього краю через волевияв його людности, але скоро від тих вимог відмовилася. Західньоукраїнські землі, як частина українського національно-територіяльного простору і як чинник української політики Кремля, тоді не фігурували в його як міжнародній, так і "внутрішній" /щодо кол. російських імперських теренів/ акції. Можливість опанування їх в'язалася, скорше, з загальною комуністичною стратегією світової революції. Восени 1920 р. "советські уряди Росії й України погодились на територіяльні поступки" навіть і щодо західніх позагалицьких українських територій /раніше належних Росії і розглядуваних як частина підсоветської України/^{438/}, бо потребували мати "вільні руки для розправи

х/ До речі, подібно до Галичини для окупованих Червоною армією польських етнографічних просторів було утворено Польський Ревком на чолі з І. Мархлевським, що політично так само мав репрезентувати "Польську Соціалістичну Советську Республіку". Отже, советська Польща й Галичина, за наміром ЦК РКП, мали трактуватись як самостійні державні утвори.

над Петлюрою і Врангелем" 439/. З другого боку, бажаючи виправдати свою фактичну поразку в питаннях про кордони з Польщею, центральний орган КПУ, зазначав, що "кінчаючи з Петлюрою і Врангелем, Українська Соціалістична Советська Республіка дістає змогу зміцнитись, стати на тривкі ноги й тим самим підготувати умови повного визволення всього українського народу, в тому числі й тієї його частини, яка лишається під гнітом наших ворогів" 440/. Ці заяви ніби включали проблему західноукраїнських земель у сферу советської міжнародної політики в аспекті її національної проблематики. Але в ділянці практичної політики вона залишалась остільки неактуальною, що, як ми вже зазначали, навіть не була згадана на конференції КПУ.

Не менше цікавим є відсутність на конференції питання про форми державних стосунків між сов. Україною і РСФСР. Зовнішня ця проблема ніби дістала вже своє принципове розв'язання на попередній IV-й конференції й IV-му всеукраїнському з'їзді советів. Але, на підставі Ризького прелімінарного договору з 12.10.1920 р. Україна була визнана самостійною державою, що стояло фактично в колізії з названими вище постановами. Відповідно до цього та ще стоячи перед не закінченим остаточно оформленням польсько-советських стосунків^{x/}, советський провід потребував спеціального кроку, щоби підкреслити ту, зафіксовану в Ризі "самостійність" УССР. Зроблено це було, як відомо, у вигляді "Союзного робітничо-селянського договору" 28 грудня 1920 р. про встановлення між РСФСР і УССР "військового і господарчого союзу". Фактично нічого нового в суть стосунків між сов. Росією й Україною "договір" не вносив. Він спирався на відомі постанови відповідних сов. інстанцій у Москві й Києві попереднього року й на засади, прийняті 1920 р. на IV-й конференції КПУ й на IV-му з'їзді советів у Харкові. Крім того, цей зовні договірний акт між двома зовні самостійними державами, фактично оформлював правно-організаційні державні стосунки між державними утворами, в одному з яких його політичний провід /ЦК КПУ/ стояв до політичного проводу другого /ЦК РКП/ не на позиціях партнерства, але організаційної підлеглості. Мимо цього,

x/ Остаточний договір про мир і стосунки був підписаний у Ризі представниками Польщі з одного боку й делегацією РСФСР, УССР і БССР - з другого в березні 1921 р.

в Москві під політичне панування над Україною хотіли великою мірою, в силу обставин, згаданих вище, підвести міжнародноправну базу^{х/}. Разом із тим, це питання, що повинно було мати дуже важливе значення для "української советської державности", ні призначений тимчасовий ЦК КПУ, ні емісари з ЦК РКП не вважали за konieczне ставити перед V конференцією. Можливо, що провід КПУ й не знав нічого про "договір", що його державні відповідники місяцем пізніше мали укласти в Москві. Питання про російсько-українські стосунки в рамках советської державної системи як ідеологічно-політична проблема виринуло пізніше на Всеукраїнській партійній нараді, в травні 1921 р., після того, як на X-му з'їзді РКП /березень 1921 р./ було дано теоретичні обґрунтування советській національній політиці, а одночасно закінчено справу договорів із Польщею.

V. конференція КПУ була останнім її з'їздом в умовах "воєнного комунізму", а в українських обставинах - в умовах боротьби комуністичної диктатури за воєнно-політичне опанування України. Дальша боротьба за закріплення цього панування військовими, поліційними й особливо політичними засобами тривала ще довго. Наступний 1921 р. зокрема був часом напруженої акції советських каральних і військових сил проти повстанського руху, який Держинський ще влітку 1920 р. обіцяв зліквідувати "в найкоротшому часі". 1921 року звільнена від зовнішніх фронтів советська військова влада дістала змогу зосередити сили на фронті "внутрішньому", передусім в Україні, де, як уже згадувалося, було зібрано третину дійових сил усієї советської армії, крім частин "внутрішньої охорони", частин "особливого призначення" /ЧОН/, мілітаризованої міліції /поліції/ тощо. Тими засобами, головне, й меншою мірою господарчими поступками селянству через впровадження відомої " нової економічної політики" повелось зослабити, а далі зломити збройний опір населення України комуністичній владі. Під час цього останнього етапу советської політики завоювання України в травні 1921 року зібралась так зван. перша Всеукраїнська нарада КП/б/У. Цей новий для КПУ форум, відповідний до конференції РКП, було впроваджено постановами V. Конференції з метою, щоби "полагодити" і "підтримати на майбутній" час "більш тісний, живий і регулярний зв'язок між ЦК, губкомами і повітками"^{441/}.

х/ Сучасні сов. автори-правники, не наводячи переконливих підстав, прагнуть заперечити в світлі сьогоднішніх ідеологічних настанов міжнародноправну природу грудневого акту 1920 р.

Постанова конференції вимагала скликати такі наради щотири місяці, але вже з самого початку цієї вимоги не було додержано. Як подає сучасний коментатор, нараду було зібрано "для вироблення конкретних заходів по проведенню в життя рішень історичного X з'їзду РКП/б/ з урахуванням умов України" ^{442/}. Цікавою деталлю, що характеризувала склад наради було, що з 38 учасників із ухвальним голосом 11 /тобто 30%/ були представники політуправлінь військових з'єднань, розташованих в Україні.

"Урахування умов України" полягало, головне, в зосередженні уваги на питаннях остаточного поборення активного опору комуністичній владі. Ці моменти знайшли свій акцентований вияв у більшості пунктів порядку денного наради. Так, резолюція X з'їзду РКП "Про заміну розкладки натуральним податком" на харківській нараді була відповідно до українських умов подана значно ширше й передбачала ряд запобіжних заходів проти небезпек для комуністичної влади в за'язку з спеціально характерною для цих умов загрозою "економічного й політичного посилення ролі й значення дрібної буржуазії" ^{443/}. В резолюції "Про продподаток і комнезами" нарада констатувала конечність "особливої обережності в справі проведення нової політики на Україні, де остаточно не зжитий ще період внутрішньої громадянської війни серед селянства". Ця українська специфіка проти сов. Росії зумовлювалась тим, що тоді, як "у Великоросії, де село політикою комбідів було вирівняне під одну економічну лінію, де майже зникли два крайні полюси безземельний батрак і куркульство", а тому там "політика продподатку може проводитись у всій її повноті", на Україні "доводиться вносити в цю політику ряд змін, які викликаються особливостями українських умов" ^{444/}. Тимто, за резолюцією, "перед нашою партією /КПУ -О.Ю./ стоїть складне завдання поєднати новий загальнофедеративний політичний курс з нашою політикою підтримки комнезамів" ^{445/}. Як спеціальний засіб "економічного посилення" останніх резолюція висувала старі методи - "об'єднання комнезамів у виробничі товариства, трудові артілі й колективи" ^{446/}.

Взагалі ж, нарада з притиском застерігала членів КПУ "від шкідливого ухилу, який полягає в схильності до відмовлення від основ нашої політики комнезамів у минулому", бо ж, як підкреслювалось у резолюції, "тільки зберігаючи ці організації в нинішній час, Радянська влада зможе реально втілити продподаток у життя, особливо, коли взяти до уваги знищення при збиранні податку кру-

гової поруки. Тільки маючи на місцях свою політичну агентуру, вона зможе перемогти бандитизм, що роз'їдає українське село" ^{447/}. Практично, отже, в умовах "загальнофедеративного" переходу до непу проблема закріплення комуністичної влади на українському селі лишалась іще не розв'язаною й, навпаки, при новому економічному курсі чаїла в собі не менше небезпек, аніж за воєнного комунізму. Повстанство, а найгостріша й найактивніша форма опору селянства, залишалось і в тих нових обставинах "головною перешкодою" не тільки для переведення нової економічної політики, але й просто "для утвердження Радянської влади на місцях" ^{448/}. Резолюції наради вимагали особливо напруженої діяльності партійних комітетів у боротьбі з повстаннями /через так звану Всеукраїнську й губерніяльні "наради для боротьби з бандитизмом" /, вироблення плану роззброєння села, яке було намічене ще в грудні 1919 р., масового "вилучення з села бандитських і контрреволюційних елементів", організації агентурної служби на селі "з допомогою комнезамів і комосередків" і роботи серед селянської молоді, що була тоді "абсолютно недостатньою" й лишала "широке поле роботи для націоналістичних організацій" ^{449/}. Інша резолюція підкреслювала потребу, "найшвидшого створення і зміцнення загонів особливого призначення" та якнайшвидшої реорганізації "міліції на засадах, що забезпечують її боєздатність" /тобто "мілітаризації"/ "на допомогу Червоній армії" ^{450/}.

Ці ухвали наради були, по суті, фіксацією заходів, уже переведених партійним проводом перед тим, що в лютому 1921 р. ці заходи були намічені на пленумі ЦК КПУ, який фактично тільки прийняв настанови з московського центру. Як свідчить, на основі архівних даних, Лихолат, "працею лютневого пленуму ЦК КП/б/У в 1921 р. керував В.М. Молотов. У роботі Пленуму взяли участь тт. Дзержинський, Фрунзе, Ворошилов" ^{451/}. Тоді ж ЦК РКП поклав на Фрунзе, як командувача військ на Україні й у Криму, "загальне керівництво справою ліквідації куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні", з одночасним впровадженням його до складу харківського уряду на становище заступника голови РНК УССР ^{452/}.

Загальну ідеологічну базу для тактики керованого спеціальними емісарами ЦК РКП проводу її організації на Україні визначалося в резолюції наради про національне питання. Як уже зазначалося на V. конференції цю проблему, для України "найважливішу" й "найболючішу, було фактично обійдено мовчанкою, головне, мабуть, через

складність міжнародної ситуації для РСФСР і "союзної" з нею УССР і пов'язану з тим відсутність готових рішень для неї в Москві. В міжчасі було укладено договір 28.12.1920 р. і відбувся X. з'їзд РКП, що прийняв спеціальну резолюцію на доповідь наркома національних справ РСФСР Сталіна "Про чергові завдання партії в національному питанні", КПУ дістала, отже, відповідні ідеологічні й тактичні напрями, які мала конкретизувати для українських обставин. Ця тактика характеризувалася звичайно більшою гостротою в засобах поборення протикомуністичних чинників і меншим послабленням режиму політичного, поліцейного й ідеологічного терору про того, що, було в центральних областях сов. Росії.

Резолюція наради в національному питанні мала за основу, природно, відповідну постанову X з'їзду РКП, але, конкретизуючи засади того документу для українських умов, головний притиск робила не так на "позитивах" советської національної політики для неросійських народів кол. імперії, як це можна вбачати в ухвалах X з'їзду, лише на моментах потреби боротьби "українських комуністів" з "міщанським націоналізмом у їх власній країні" ^{453/}.

Мимо визнання, на основі параграфу 9 програми РКП права націй на самовизначення "аж до повного відокремлення", 'це не тільки "не означало, що українські комуністи повинні були прагнути" такого відокремлення, а, навпаки, їхній обов'язок полягав насамперед у нешадній боротьбі з дрібнобуржуазними українськими партіями" ^{454/}, які прагнули використати те право самовизначення й відокремлення. Український національний рух, що за резолюцією, "за часів царизму... відігравав позитивну роль, оскільки він дезорганізував царизм і підривав устої царської імперії", тепер, "у період соціальної революції, після захоплення влади робітничим класом у пролетарських центрах Росії... набирає контрреволюційного характеру". Зазначено, що "на цій фазі революції" ідея самостійности висувається як "свого роду гарантія" проти торжества пролетарської диктатури на Україні", з другого боку, - як захід до "створення держави-буфера, яка перегороджує проникнення ідей комунізму на Захід". Тимто обов'язком "кожного чесного українського комуніста", за резолюцією, було "розкривати перед широкими трудящими масами України контрреволюційну природу державних змагань української дрібної буржуазії й прагнути всіма засобами до тіснішого згуртування українських робітників і селян з їхніми російськими братами" ^{455/}. Дуже характерною в зв'язку з цим визначенням головних завдань ком. партії

на Україні є окреслення в резолюції травневої наради 1921 р. про-
леми державної форми зв'язків між Україною й РСФСР. Це питання,
згідно з резолюцією, "в обстановці перемоги пролетарської револю-
ції як у Росії, так і на Україні втратило свою попередню, власти-
ву буржуазно-державним відносинам гостроту" з тих причин, що між
советськими державами нема "інших кордонів, крім етнографічних"
і стосунки між ними "розв'язуються залежно від конкретної обста-
новки, в якій розвивається спільна боротьба революційних народів
за торжество комуністичної революції". Ці конкретні обставини зу-
мовили те, що "в історії радянської української державности бува-
ли моменти повної незалежності й самостійності УССР /перший Сек-
ретаріят, Радянський уряд другого періоду/, моменти федеративного
зв'язку /IV. Всеукраїнський з'їзд/, політичної самостійності на
основі воєнного й економічного об'єднання з РСФСР /нинішній Sta-
tus quo /". Цікавим є те, що резолюція не визначає конкретних при-
чин, що мали б зумовлювати ті різні нюанси в формах державного
зв'язку сов. України з Росією /як, до речі, й резолюція X. з'їзду
РКП так само загальною мовою говорить про застосування в РСФСР "різ-
них видів федерації", що мали б свідчити про її "доцільність і
гнучкість, як загальної форми державного союзу советських респуб-
лік" ^{456/}. Зокрема цікаво, що "нинішній Status quo" /на основі
договору 28.12.1920 р./ резолюція відрізняла від попередньої си-
туації, яку створювала постанова IV з'їзду советів у травні 1920 р.
без того, щоби зупинятись на причинах зміни її. Але найголовнішим
було констатування в резолюції тієї незмінної засади, що мала ле-
жати в основі стосунків України до комуністичної Росії... При всіх
цих зовнішніх змінах, - підкреслює резолюція, - мінялася лише фор-
ма, а не мінялася природа державних відносин між республіками",
яка завжди передбачала встановлення і зміцнення якнайтіснішого
зв'язку з сов. Росією "на засадах пролетарського централізму" /з
резолюції I-го з'їзду КПУ/. В силу цього "для Комуністичної пар-
тії України", що існує й діє на основі програми й статуту РКП і
є обласною організацією останньої, "питання про ставлення УССР
до РСФСР, тобто, власне, питання української державности "ніко-
ли не було питанням принципу, а питанням виключно революційної до-
цільності" ^{457/}, іншими словами, чисто тактичним питанням, підпо-
рядкованим історичним цілям московської комуністичної диктатури.

В свою чергу, в умовах сучасного нараді моменту, стан тих
стосунків "між двома братніми респ. бліками" розглядався як прові-

зоричний і тому за завдання КПУ визначалося "зробити кроки до найшвидшого вирішення конституційних основ, що регулюють взаємовідносини між РСФСР і УССР" ^{458/}. До цього, як відомо, дійшло 1922-1923 років з утворенням ССРСР.

Разом із тим, провід КПУ, хоч остання в основі й масі своїй тоді лишалась і далі ще неукраїнською щодо більшості свого складу й свого ідеологічного й практичного відштовхування від усяких проявів українського національного процесу, прагнув забезпечити свою організацію, до лав якої за останній рік влились струмочки українського елемента з колишніх боротьбістів, від будьяких впливів з боку того процесу. Так у резолюції спеціально зазначалося, що "партія наша може робити поступки дрібнобуржуазній селянській стихії, але вона не робить їх дрібнобуржуазним опортуністичним елементам у середині партії". Тому резолюція зобов'язувала провадити "найнепримиреннішу боротьбу проти націоналістичних ухилів у середині партії" ^{459/}. Настанова ця в майбутньому, як відомо, знайшла своє широке застосування.

Травнева партійна нарада КПУ, в основному, закінчувала в історії цієї частини російської більшовицької партії період, позначений боротьбою її проти української національної революції та створеної в її ході незалежної національної державности. Правда, ще перед советським проводом в Україні були довгі місяці великого військового напруження для подолання останнього опору українських постанських сил. Але шанси перемоги виразно вже схилились на користь комуністичної влади, що на той момент могла зосередити на Україні мілітарні й поліційні засоби, які перевищували як розмірами, так і оснащенням сили, які вона вживала проти України попередніх років. Чергова VI конференція КПУ, в грудні 1921 р. зібралася вже в умовах зміцнення советського панування над країною й згасання активної повстанської боротьби.

За минулі чотири роки головне політичне завдання більшовицької організації на Україні було поширити на цю кол. частину кол. російської імперії й закорінити в ній установлену в кол. метрополії "диктатуру пролетаріату", що частково приховано, частково відверто було боротьбою за поновне примусове прилучення Україні до її старої метрополії. В умовах особливих, створених попереднім станом країни, як провінції російської великодержави, національних, господарських, суспільних відносин, більшовицькі організації України знаходили тут політичний відгомін і підтримку тільки се-

ред певної частини міського робітництва й декласованого міського й містечкового елементу, переважно, неукраїнської національності або зденаціоналізованого. Об'єднані з тактичною метою в боротьбі проти сил української національної революції в особливий організаційний утвір /у рамках РКП/ - "Комуністичну Партію України" - місцеві большевицькі сили протягом усього цього періоду збільшились у абсолютній кількості, проте, не змогли поширити свою суспільну базу. Вона й надалі залишалась значно вужчою, як у РСФСР. Вона охоплювала й далі переважно неукраїнську людність, отже, лишалась не тільки в суспільно-політичному, але й національному розумінні чинником, чужим переважній більшості українського народу, провідником не тільки в силу своєї організаційної приналежності, але й за характером свого складу, неукраїнських ідеологічних і політичних спрямовань і цілей. Не маючи через це достатнього опортя в Україні, КПУ, поперше, була в стані відігравати лише допоміжну щодо російського партійного й советського центру роль у боротьбі останнього за опанування України, подруге, не змогла стати в силу цього й важучим чинником у системі РКП навіть як "обласна" її організація. Від самого її постання, навіть у складних воєнних і політичних обставинах 1918-1920 років, коли виявлялись тенденції окремих груп у лавах КПУ більш чи менш на власну ініціативу вирішувати ті чи ті проблеми на українському терені, вони були неспроможні зробити це, бо, як фіксує сучасний документ "Центральний Комітет партії /РКП - О.Ю./ й особисто В.І. Ленін спрямовували діяльність Комуністичної партії України на розв'язання корінних питань соціалістичної революції, зміцнення диктатури пролетаріату... допомагаючи більшовикам України переборювати численні труднощі, зміцнювати єдність партійних рядів і найсуворішу партійну дисципліну" 460/.

Мимо цього, складність політичних умов на Україні, як і по інших неросійських країнах советського багатонаціонального державного комплексу, спонукувала провід РКП й далі зберігати для своїх організацій на Україні /й по інших національних республіках/ структурну форму особливої /хоч і на правах "обласних" об'єднань/ "партії", що мала б виконувати назовні там роль ніби "власного" для цього терену політичного чинника.

Використані джерела

- 1/ А. Лихолат, Из истории борьбы за создание Коммунистической партии Украины. "Коммунист Украины", Киев, 1958, № 5, стр.39;
- 2/ "Сорокаріччя утворення Ком. Партії України". Тези відділу пропаганди і агітації та Інституту Історії Партії КП України - філіялу Інституту Марксизму-Ленінізму при КПСС "Радянська Україна", Київ, 4.6.1958;
- 3/ В.И. Ленин, Сочинения, т. 19, стр. 219;
- 4/ С.Л. Ронин. Принцип пролетарского интернационализма в советском социалистическом праве. Москва, 1956, ст. 25;
- 5/ В.И. Ленин. Там же, т. 20, стр. 28;
- 6/ Цит. за "В.И. Ленин о национальном и национально-колониальном вопросе", Москва, 1956, стр. 87;
- 7/ В.И. Ленин... т. 35, стр. 100;
- 8/ В.И. Ленин... т. 18, стр. 434;
- 9/ О.Юрченко^х/Ленін і утворення Комуністичної партії України. "Комуніст України", Київ, 1958, ч. 6, стор. 23;
- 10/В.И. Ленин... т. 19, стр. 94;
- 11/В.І. Ленін... т. 8, стр. 462;
- 12/О. Юрченко...Ленін і утворення Ком. партії України, стор.23;
- 13/М.Д.Левин, Советская Федерация - государственно-правовая форма разрешения национального вопроса в СССР. Сборник "Вопросы сов. государства и права", Москва, 1957, ст. 225;
- 14/Див. Сергій Мазлах, Василь Шахрай. Машинодрук, зроблений з брошури, виданої 1919 р. в Саратові. Переховується в бібліотеці Інституту для Вивчення СССР у Мюнхені, стор. 33;
- 15/Там же;
- 16/Там же;
- 17/А.Лихолат. Из истории борьбы за создание Ком. Пар.Украины..., стр. 43;
- 18/М. Супруненко. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Київ, 1957, ст. 24;
- 19/Цит. за С. Мазлахом і В. Шахраєм,...ст. 91-92;
- 20/А. Лихолат. Из истории борьбы за создание КПУкраины...ст.40;
- 21/Б.Корслев. Образование Коммунистической партии Украины, "Коммунист Украины", Киев, 1957, № 6, ст.59;

х/ Советський автор. Не плутати з автором цієї роботи - О.Ю.

- 22/Н.Р. Доний. Образование Коммунистической партии Украины. "Вопросы истории КПСС", Москва, 1958. кн. 3, ст. 38;
- 23/О. Юрченко. Ленін і утворення Ком. партії України, ст.25;
- 24/А. Лихолат. Из истории борьбы за создание Ком.партии Украины, стр. 41;
- 25/Цит. за ст. Донія "Образование Ком. партии Украины", ст.40;
- 26/Там же... ст. 39;
- 27/Цит. за ст. Лихолата, стор.41;
- 28/Цит. за ст. Донія... стор. 41;
- 29/Див. ультиматум ради нар. комісарів Ц. Раді, "Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства", 19.12.1919 /ст. стилю/, № 6, ст. 82;
- 30/Цит. за ст. П. Корабльова В.И. Лениным и Й.В. Сталиным основных принципов советского многонационального государства". "Вопросы истории", Москва, 1954, кн. 3, ст.8;
- 31/А.В. Лихолат. Разгром националистической контрреволюции на Украине, Москва, 1954, ст.64;
- 32/М. Супруненко. Перемога Великої Жовтневої соц. революції... ст. 73;
- 33/Там же... стор. 73;
- 34/Там же... стор.77;
- 35/А. Лихолат. Из истории борьбы за создание Коммунистической партии Украины...
- 36/М. Супруненко. Перемога Великої Жовтн. революції, ст.77;
- 37/І.І. Рядніна. Перший з'їзд Комуністичної партії України та його історичне значення. "Український історичний журнал", Київ, 1958, ч. 3, ст. 4;
- 38/А. Лихолат. Из истории борьбы за создание Ком. партии Украины", ст. 42;
- 39/Там же...
- 40/О. Юрченко. Ленін і утворення Ком. партії України, ст.27;
- 41/Див. Доний. Образование Ком. партии Украины..., стор.43;
- 42/Див. В.А. Антонов-Овсеенко. Записки о гражданской войне. Том второй. Москва-Ленинград, 1928, ст.23;
- 43/Там же..., стор.43;
- 44/А. Лихолат. Из истории борьбы за создание Ком. партии Украины..., стор. 43;
- 45/Там же... стор. 46;
- 46/Там же... стор. 45;

- 47/Цит. за Донієм, стор.44;
48/А. Лихолат.Из истории борьбы... стор. 44;
49/Там же...
50/Там же...
51/Там же...
52/Там же... стор. 45;
53/Доний.Образование Ком. партии Украины...стор. 44;
54/"Правда", Москва, 30.6.1918, "О создании "самостоятель-
ной" Коммунистической партии Украины";
55/А. Лихолат.Из истории борьбы...стор. 45-46;
56/Доний. Образование Ком. партии Украины...стор. 45;
57/А. Лихолат.Из истории борьбы... стор. 46-47;
58/Там же...
59/О. Юрченко.Ленін і утворення Ком. партії України...стор.29;
60/А. Лихолат.Из истории борьбы...стор. 47;
61/Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях
з'їздів, стор. 5;
62/А. Лихолат.Из истории борьбы... стор. 48;
63/Ком. партія України в рішеннях...стор. 48;
64/Там же...стор. 12;
65/Там же...стор. 12;
66/Там же...стор. 13;
67/Там же...стор.13;
68/Там же...стор. 12-13;
69/Там же...стор. 9;
70/А. Лихолат. Из истории создания...ст. 48;
71/Ком. партія України в рішеннях...стор. 10;
72/Див."Правда", Москва, 14.3.1918 р. "Украинский узел";
73/Ком. партія України в рішеннях...стор. 13;
74/Там же...стор.14;
75/Там же...стор. 12;
76/Там же...стор. 14;
77/Там же...стор.17;
78/А. Лихолат. Из истории создания...стор. 49;
79/Ком. партія України в рішеннях...,стор.16;
80/Там же... стор.13;
81/Там же... стор.18;...
82/Див. А. Лихолат.Из истории создания... ст. 48;
83/Сергій Мазлах,Василь Шахрай До хвилі... стор.27;

- 84/Ком. партія України в рішеннях... стор. 7-8;
85/О. Юрченко. Ленін і утворення Ком. Парт. України... стор. 30;
86/Там же... стор. 31;
87/Див. М. Христюк. Українська революція, Відень, 1921, ч. II, стор. 153;
88/Ком. партія України в рішеннях... стор. 13;
89/Див. М. Христюк. Назв. твір, стор. 153;
90/Ком. партія України в рішеннях..., стор. 16;
91/С. Мазлах, В. Шахрай. До хвили... стор. 33;
92/В.М. Курицын. Гос. сотрудничество между УССР и РСФСР в период 1917-1922 гг., Москва 1957, стр. 34;
93/А. Лихолат. Из истории создания... стр. 49;
94/Там же... стор. 49;
95/Там же... стор. 44;
96/Див. Ком. партія України в рішеннях..., стор. 18;
97/Там же... стор. 18-19;
98/Там же... стор. 19;
99/Доний. Образование К.П.У... стор. 48;
100/А. Лихолат. Из истории борьбы за создание..., стор. 48;
101/Див. Ком. Партія України в рішеннях..., стор. 19;
102/Там же... стор. 24;
103/Б. Корольов. Другий з'їзд КП/б/У. "Комуніст України", Київ, 1958, ч. 8, стор. 66;
104/Там же... стор. 66;
105/Там же... стор. 66;
106/Ком. Партія України в рішеннях..., стор. 24;
107/Там же... стор. 24;
108/Б. Корольов. Другий з'їзд КП/б/У, стор. 67;
109/В.М. Курицын. Гос. сотрудничество между УССР и РСФСР, ст. 37;
110/Там же... стор. 37;
111/Див. З інтерв'ю Щорса, командира 1-ої Укр. Сов. бригади, згодом - ком. 1-ої Укр. Сов. дивізії, за В. Винниченком "Відродження нації", част. III, Відень, 1920, ст. 209;
112/Див. Ком. партія України в рішеннях..., стор. 23;
113/Там же... стор. 25;
114/В.И. Ленин... т. 27, ст. 105;
115/Ком. Партія України в рішеннях..., стор. 27;
116/Там же... стор. 27;
117/Там же... стор. 27;

- 118/Там же... стор.26;
119/Там же... стор.28;
120/В.М. Курицын. Гос. сотрудничество между УССР и РСФСР, ст.37;
121/Ком. Партия України в рішеннях..., стор.28;
122/В.І. Ленін. Про Україну, Москва, 1957 р., стор.710;
123/В.І. Ленін... т. 35, стор. 310;
124/В.І. Ленін... т. 35, стор. 311;
125/Ленін і Україна..., стор.496;
126/Там же... стор.496;
127/В.А. Антонов-Овсеенко. Записки о гражданской войне, т. III, Москва-Ленинград, 1929, ст.12;
128/Там же... стор. 12;
129/Дивись там же... стор.14;
130/Там же... стор. 25;
131/Там же... стор. 26;
132/А.Лихолат. националистической контрреволюции... стр. 153;
133/Ком. партія України в рішеннях, стор. 39;
134/Там же... стор.39;
135/С.Мазлах, В.Шахрай. До хвилі... стор. 128;
136/Див. Антонов-Овсеенко. Записки... т. III, стор. 14, а також Н. Какурин. Как сражалась революция. Москва, 1925 р., т. III, ст. 77;
В.М. Курицын. Гос. сотрудничество между Укр. ССР и РСФСР... ст. 38;
137/Див. І. Мазепа. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. Частина I, Німеччина, 1950, стор. 79;
138/В.М. Курицын. Гос. сотрудничество между Укр. ССР и РСФСР..., ст. 38;
139/В.И. Ленин... т. 28, ст. 201;
140/Ленинский сборник, т. XXXУ, ст. 43;
141/Див. "Образование СССР", стор. 81;
142/Цит. за Курицыном, назв. вище твір, стор. 44;
143/Там же... стор. 44-45;
144/Там же... стор. 38;
145/Див. В. Савченко. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр. "За Державність", Каліш, 1936, стор. 125-126;
146/І. Мазепа. Україна в огні й бурі... стор. 72-73;

- 147/А. Лихолат. Разгром националистич. контрреволюц... ст. 174;
148/"Образование СССР", ст. 78;
149/Там же... стор. 79;
150/К.П.У. в резолюціях... стор. 32;
151/Там же... стор. 39;
152/Див. А. Лихолат. Разгром националистич. контрреволюции,
ст. 153;
153/А. Лихолат. Из истории борьбы трудящихся Украины против
буржуазно-националистической контрреволюции в 1919 году "Вопросы
истории", Москва, 1959, кн. 2, ст. 63;
154/К.П.У. в резолюціях... стор. 32;
155/Див. "Образование СССР", стор. 81;
156/К.П.У. в резолюціях..., стор. 41;
157/См. "Образование СССР", стор. 79;
158/Там же... стор. 81;
159/І. Мазепа. Україна в огні й бурі..., ч. I, зноска до ст. 76;
160/К.П.У. в резолюціях... стор. 39;
161/Антонов-Овсієнко. Спогади "Літопис Револуції", 1931, кн. 3,
Цит. за Мазепою "Україна в огні й бурі", ч. I, стор. 133;
162/А. Лихолат. Разгром националистич. контрреволюции, ст. 220;
163/К.П.У. в резолюціях... стор. 32;
164/М. Липовченко. Третій з'їзд КП/б/У, "Комуніст України",
Київ, 1958 р., ч. 9, стор. 56;
165/Там же... стор. 57;
166/Григорій Іванович Петровський, Київ. 1961, стор. 267;
167/Там же... стор. 269;
168/Там же... стор. 267;
169/М. Липовченко. Третій з'їзд КП/б/У..., стор. 62;
170/К.П.У. в резолюціях... стор. 33;
171/ВКП/б/ в резолюціях и решениях... ч. I. 1940, ст. 286-287;
172/Там же... стор. 304-305;
173/Х. Раковський. Безнадежное дело. "Известия", Москва, 8. I.
1919;
174/В.И. Ленин. т. 29, стор. 165;
175/К.П.У. в резолюціях... стор. 33;
176/Там же... стор. 34;
177/Там же... стор. 34;
178/Там же... стор. 34;
179/Там же... стор. 31;

- 180/В.И. Ленин, т. 30, стор. 169;
181/Там же;
182/Див. Іван Шевченко. Четверта конференція КП/б/У. "Вітчизна", Київ, 1958, ч. 7, стор. 130;
183/А.Лихолат. Из истории борьбы... стор. 69-70;
184/І. Мазепа. Україна в огні й бурі... ч. I, стор. 133;
185/К.П.У. в резолюціях... стор. 40;
186/Там же... стор. 40;
187/Там же... стор. 35;
188/Іван Шевченко. Четверта конференція КП/б/У... стор. 131;
189/А. Лихолат. Разгром националистич. контрреволюции, ст. 337;
190/Там же... стор. 337;
191/Див. "Сборник декретов и постановлений" по Народному Комисариату Земледелия, 1917 1918 годы, Москва, 1921, ст. 5;
192/Там же... стор. 8;
193/Там же... стор. 62;
194/А.П. Таранов. Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки, Київ, 1957, стор. 34;
195/"Сборник декретов и постановлений"... стор. 62;
196/Там же... стор. 71-72;
197/К.П.У. в резолюціях... стор. 35;
198/КПСС в резолюціях... стор. 424;
199/Там же... стор. 425;
200/Там же... стор. 448;
201/В. Липовченко. Третій з'їзд КП/б/У... стор. 59;
202/Див. В.И. Ленин. т. 29, стор. 226 і стор. 280;
203/К.П.У. в резолюціях... стор. 37;
204/Там же... стор. 37;
205/М. Вольфсон. Комитеты бедноты. Малая Сов. Энциклопедия, т. 4, Москва, 1931, ст. 72;
206/К.П.У. в резолюціях... стор. 37-38;
207/Ленинский Сборник XXXIV, стор. 101-102;
208/Див. В.І. Ленін про Україну... стор. 712;
209/Див. Ленін... т. 29, стор. 226 і стор. 280;
210/В.И. Ленин т. 29, стор. 32;
211/А.Г. Шлихтер. Борьба за хлеб. "Советская Украина", Киев, 1958, ч. 4, стор. 120;
212/Цит. за В.І. Ленін про Україну ... стор. 518-519;
214/Там же... стор. 32;

- 215/Там же... стор. 30;
216/КПСС в резолюціях... стор. 407;
217/Див. В. Петров. Четвертая конференция КП/б/У "Коммунист Украины", Киев, 1957, ч. 10, ст. 133;
218/В.М. Курицын. Гос. сотрудничество между УССР и РСФСР, ст.6;
219/Там же... стор. 7;
220/Там же... стор. 9;
221/Див. В. Петров. Четвертая конференция... стор. 134;
222/В.М. Курицын. Названий твір, стор. 9;
223/І. Шевченко. Четверта конференція КП/б/У, стор. 123; --
224/Взято з ст. Ysevolod Holubnychy. Outline History of the Communist Party of the Ukraine. "Ukrainian Review", G.Munich, 1958, P. 82;
225/В.Петров.Четвертая конференция КП/б/У... стор. 139;
226/А.П.Таранов.Історія конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки... стор.49;
227/Там же... стор. 51;
228/В.М. Курицын.Гос. сотрудничество между УССР и РСФСР, ст.10;
229/В.І.Ленін про Україну... стор. 618;
230/К.П.У. в резолюціях... стор. 34;
231/В.И. Ленин. т. 29, стор. 64;
232/А. Лихолат.Разгром националистич. контрреволюции, ст.265-266;
233/Там же... стор. 463;
234/Там же... стор. 264;
235/Там же... стор. 275;
236/В.И. Ленин. т. 29, стор. 64;
237/А. Лихолат.Названий твір... стор. 307;
238/Там же... стор. 308;
239/Там же... стор. 308-309;
240/Там же... стор. 302;
241/В.М. Курицын.Гос. сотрудничество между УССР и РСФСР, ст.34;
242/Ленинский сборник, XXXIV, ст. 101-102;
243/Див. Ленинский сборник, XXIV, стор. 119-120;
244/Ленинский сборник, XXXIV, стор. 146;
245/"Образование СССР"... ст. 124-125;
246/В.М. Курицын... стор. 61;
247/"Образование СССР"... ст. 125;

- 248/С.Н. Саженьюк.Співробітництво російського й українського народів... стор. 139;
- 249/А.Лихолат.Разгром националистич. контрреволюции... ст.293;
- 250/Цит. за кн. В.М. Курицына "Гос. сотрудничество"... ст.52;
- 251/Н.Н.Попов. Очерк истории Коммунистической Партии /большевиков/ Украины, Харьков, 1933, стор. 182;
- 252/В.М. Курицын.Гос. сотрудничество... ст. 59;
- 253/Там же...
- 254/П.М. Пономаренко.К вопросу о союзе рабочего класса со средним крестьянством на Украине в 1919-1920 гг. "Вопросы истории", Москва, 1958, кн. 12, ст. 35;
- 255/В.М. Курицын.Гос. сотрудничество... ст. 59;
- 256/С.Мазлах, В. Шахрай.До хвилі... стор. 153;
- 257/Революція в небезпеці! Лист закорд. групи УКП до комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки - Бібліотека "Нової Доби", ч. 24, Відень-Київ, стор. 75-76;
- 258/В.М. Курицын.Гос. сотрудничество... стор. 59;
- 259/П.М. Пономаренко.К вопросу о союзе рабоч. класса...стор.55;
- 260/Див. Л. Лихолат.Разгром националист. контрреволюции... ст. 341;
- 261/Там же... стор. 343;
- 262/К.П.У. в резолюціях... стор. 40;
- 263/М. Вольфсон.Комитеты бедноты. Малая сов. энциклопедия, т.IV, Москва, 1931, ст. 72;
- 264/Див. М.И. Ремнев.Деятельность комитетов незажиточных крестьян на Украине в 1920 году. "Вопросы истории", Москва, 1954, кн.4;
- 265/А. Лихолат.Разгром националистич. контрреволюции... ст.302;
- 266/К.П.У. в резолюціях... стор. 41;
- 267/Див. там же, стор. 37;
- 268/Див. Лихолат. Разгром националистич.контрреволюции...ст.302;
- 269/Там же... стор. 305;
- 270/Там же... стор. 305;
- 271/П.М. Пономаренко. К вопросу о союзе рабочего класса, ст.52;
- 272/Див. цю ж статтю, стор. 56;
- 273/Там же... стор. 54;
- 274/Див. Лихолат. Разгром националистич. контрреволюции,ст.326;
- 275/Наведено за ст. Пономаренко, стор. 54;
- 276/Див. Лихолат. Разгром националистич. контрреволюции, ст.328;
- 277/Там же... стор. 324;

- 278/Лихолат. Из истории борьбы трудящихся Украины...стор.71;
279/Лихолат. Разгром националистич. контрреволюции, ст. 322;
280/"О политике партии в украинской деревне в 1919-1920 годах" "Вопросы истории", Москва, 1956, кн. 7, стр. 105;
281/Іван Шевченко. Четверта конференція КП/б/У. "Вітчизна", Київ, 1958, ч. 7, стор. 131;
282/К.П.У. в резолюціях... стор. 99;
283/С.Н. Саженьюк. Співробітництво російського і українського народів у радянському будівництві на Україні в 1919 р. "Укр.Істор. журнал", Київ, 1958, ч. 5, ст. 145;
284/Цит. за кн. Д.Ф. Соловєя. Україна в системі советського колоніалізму. Мюнхен, 1959, стор. 42;
285/В.М. Курицын. Гос. сотрудничество... стор. 57;
286/А.Лихолат. Разгром националистич. контрреволюции...ст.369;
287/В.М. Курицын. Гос. сотрудничество... стор. 64-65;
288/ Там же;
289/Там же, стор. 69-70;
290/Цит. за кн. Лихолата "Разгром националист. контрревол. ст. 372;
~~291/Див. В. Курицына~~. Гос. сотрудничество... стор. 62;
292/Подано за Лихолатом "Разгром националист. контрреволюции, ст. 343;
293/Там же, стор. 347;
294/Цит. за тим же джерелом, стор. 376;
295/З тексту "Універсалу" Григорієва з 9.5.1919. Див. І.Мазепа "Україна в огні й бурі революції", ч. III, Німеччина, Додаток ч. 9, ст. 182-183;
296/Цит. за кн. В. Винниченко "Відродження нації", ч. III;
297/І. Мазепа. Україна в огні й бурі... ч. II, Мюнхен, 1951, стор. 38;
298/Цит. за цим же твором, стор. 44;
299/"Летопись украинской революции", Київ, 1926, ст. 3-4;
300/А.В. Лихолат. Разгром националист. контрреволюции, ст.336;
301/В.М. Курицын. Гос. сотрудничество... ст. 58;
302/Там же... стор. 59;
303/А.В. Лихолат. Из истории борьбы трудящихся... стор. 78;
304/Там же... стор. 80;
305/Див. "В.И. Ленин про Украину"... ст. 714-715;
306/КПСС в резолюціях... стор. 459;

- 307/Див. там же, стор. 459-461;
- 308/Там же, стор. 170; В.И. Ленин, соч. т. 30, стор. 170;
- 309/"Летопись революции", Харьков, 1929, № 5-6, ст.168;
- 310/"Літопис революції", 1925, № 1; стор. 8;
- 311/Див. М.К. Колісник. Відновлення і зміцнення радянської влади на Україні 1919-1920, Харків, 1957, стор. 20;
- 312/К.П.У. в резолюціях... стор. 44;
- 313/Див. "Собрание узаконений РСФСР" 1919, № 53, ст. 508;
- 314/М. Колісник. Відновлення і зміцнення рад. влади... стор. 57-58;
- 315/Там же... стор. 63;
- 316/Там же... стор. 76;
- 317/Там же... стор. 79;
- 318/Там же... стор. 73;
- 319/Там же... стор. 77;
- 320/Там же... стор. 73;
- 321/Там же... стор. 77;
- 322/Там же... стор. 69;
- 323/Там же... стор. 73-74;
- 324/З тексту постанови про утворення ВЦРК. Фотокопія в книзі Колісника, стор. 79;
- 325/К.П.У. в резолюціях... стор. 44;
- 326/З постанови про утворення ВЦРК;
- 327/Див. кн. Колісника, стор. 126-127;
- 328/Те ж джерело, стор. 89;
- 329/Див. там же, стор. 122-123;
- 330/ КП/б/У в резолюціях ее съездов и конференцій, Харьков, 1927, стор. 58-63;
- 331/В.Петров. Четвертая конференция КП/б/У "Коммунист Украины", Киев, 1958, № 10, ст. 139;
- 332/Цит. за "Образование СССР", ... стор. 141-144;
- 333/Там же... стор. 149;
- 334/Там же... стор. 143;
- 335/За матеріялами, використаними в Колісника...стор. 125;
- 336/Там же... стор. 124;
- 337/В. Петров. Четвертая конференция КП/б/У... стор. 139;
- 338/"В.І. Ленін про Україну"... стор. 638;
- 339/В.Петров. Четвертая конференция КПУ... стор. 141;
- 340/В.И. Ленин. Соч. т. 31, стор. 277 і 279;

- 341/М. Колісник. Відновлення і зміцнення рад. влади...стор.135;
342/В.І.Ленін про Україну... стор. 719;
343/Там же... стор. 162, т. 30;
344/КПСС в резолюціях... стор. 460;
345/В.П. Юбкін. Здійснення продовольчої політики на Україні.
"Укр. історичний журнал", Київ 1961, ч. I, стор. 27;
346/Там же... стор. 23;
347/КПСС в резолюціях... стор. 460;
348/М. Колісник. Відновлення і зміцнення рад. влади... стор.141;
349/Там же... стор. 143;
350/Там же... стор.
351/Там же... стор. 144;
352/В.П. Юбкін... стор. 27;
353/М. Колісник...,стор. 145;
354/В.П.Юбкін... стор. 29;
355/Там же... стор. 22-23;
356/А. Лихолат.Разгром националистич. контрреволюции... ст.414;
357/Ленинский сборник... XXXV. Москва 1945, стор. 93-94;
358/Цит. за книгою І. Majstrenko. Borotbism. New York,1954,
Р. 181;
359/Цит. за тим же джерелом, стор. 187;
360/В. Ленин. т. 30, ст. 425-426;
361/І. Мазепа.Україна в огні й бурі... ч. II, стор. 175;
362/"Известия Всеукрревкома", Харьков, 10.1.1920;
363/КПСС в резолюціях, ч. I, стор. 460;
364/М. Колісник. Відновлення і зміцнення рад. влади...стор. 176;
365/Там же... стор.
366/3 архівних матеріалів, використаних у цьому джерелі, стор.
177;
367/Див. там же... стор. 178;
368/Там же... стор. 180;
369/В.П. Юбкін. Зазначена стаття, стор. 28;
370/К.П.У. в резолюціях... стор. 42;
371/КПСС в резолюціях... стор. 476;
372/Див. В. Петров.Четвертая конференция КП/б/У... стор. 137;
373/В. Ленин. т. 30, стор. 170;
374/І. Шевченко. Четверта конференція КП/б/У... стор. 137-138;
375/В. Петров. Четвертая конференция КП/б/У... стор. 136;
376/І. Шевченко.Четверта конференція КП/б/У... стор.122-123;

- 377/Там же... стор. 123;
378/Там же... стор. 125;
379/К.П.У. в резолюціях... стор. 65;
380/Там же... стор. 54;
381/І. Шевченко. Четверта конференція КП/б/У... стор. 137;
382/В. Петров. Четвертая конференция КП/б/У... стор. 140;
383/Див. "Коммунист", Харків, 20.5.1920;
384/К.П.У. в резолюціях... стор. 49-50;
385/Там же... стор. 50-51;
386/Див. В. Петров. Четвертая конференция КП/б/У... стор. 149;
387/Там же... стор. 143;
388/Там же... стор. 143;
389/З "Обіжного листа." ЦК РКП до парторганізації України", цит.
за І. Шевченком "Четверта конференція КП/б/У, стор. 138;
390/Там же... стор. 138;
391/Див. А. Лихолат. Разгром националист. контрреволюции... ст. 443;
392/Там же... стор. 585;
393/С.К. Гурянський. До питання про політвиховну і культурно-
освітню роботу серед трудящих України в період громад. війни "Укр.
істор. журнал", Київ 1950, ч. 5, стор. 82;
394/К.П.У. в резолюціях... стор. 36;
395/Див. І. Шевченко. Четверта конференція КП/б/У... стор. 128;
396/Див. Лихолат названий твір, стор. 585;
397/Див. І. Мазепа. Україна в огні й бурі... ч. III, стор.
8-9, стор. 204-207;
398/К.П.У. в резолюціях... стор. 51;
399/Див. М. Колісник. Відновлення і зміцнення рад. влади...
стор. 191, 199;
400/Там же... стор. 197;
401/Там же... стор. 197;
402/Там же... стор. 197;
403/Там же... стор. 193;
404/Там же... стор. 199-200;
405/Там же... стор. 186-187;
406/Див. "Образование СССР", стор. 152;
407/Там же...
408/Цит. за А. Лихолатом. Разгром националист. контрреволюц.
ст. 465;

- 409/3 циркуляру ЦК КП/б/У "О создании комитетов незаможных селян". Вміщено в повідомленні "З історії утворення Комітетів незаможних селян". "Український історичний журнал". Київ, 1958, ч.4, стор. 111-115;
- 410/Там же...
- 411/В.В. Чигирик. КП/б/У в боротьбі за революційне перетворення аграрних відносин. "Український історичний журнал", Київ 1958, ч. 4, стор. 14;
- 412/Там же... стор. 14-15;
- 413/Там же... стор. 15;
- 414/Див. А. Лихолат. Разгром националист. контрревол... ст. 501-502;
- 415/В. Чигирик. Згаданий твір... стор. 17;
- 416/А. Лихолат. Разгром националист. контрревол... ст. 573;
- 417/Цит. за тим же джерелом... стор. 579;
- 418/Там же... стор. 573;
- 419/Див. В. Чигирик... ст. 8;
- 420/"Коммунист", Харьков, 9.5.1920;
- 421/А. Лихолат. Разгром националист. контрреволюц... ст. 476;
- 422/Там же... стор. 543;
- 423/І. Мазепа. Україна в огні й бурі... ч. III, стор. 66;
- 424/А. Лихолат. Згаданий твір... стор. 528;
- 425/А. Лихолат. Згаданий твір... стор. 529;
- 426/К.П.У. в резолюціях... стор. 69;
- 427/П. Бачинський, В. Горшков. Борьба Коммунистической партии Украины за укрепление своих рядов при переходе к нэпу. "Коммунист Украины", Київ, 1961, ч. 3, стор. 74;
- 428/К.П.У. в резолюціях...
- 429/Там же... стор. 75;
- 430/Там же... стор. 95;
- 431/Там же... стор. 86;
- 432/Там же... стор. 87; стор. 88-89;
- 433/Н. Кириченко. Верный помощник и надежный резерв Коммунистической партии. "Коммунист Украины", Киев 1958, № 10, ст. 120;
- 434/Т.М. Кольяк. Комсомол України в роки громадянської війни. "Український історичний журнал", Київ, 1959, ч. 3, стор. 28;
- 435/К.П.У. в резолюціях... стор. 95;
- 436/Там же... стор. 95;
- 437/За текстом, наведеним у І. Мазепи - Україна в огні й бурі... ч. I, стор. 188;

- 438/А. Лихолат. Разгром националист. контрреволюции... ст. 493;
439/З харківського "Коммуниста". Цит. за Лихолатом... ст. 493;
440/Там же... стор. 423;
441/К.П.У. в резолюціях... стор. 72;
442/Там же... стор. 104;
443/Там же... стор. 111;
444/Там же... стор. 111-112;
445/Там же... стор. 112;
446/Там же... стор. 113;
447/Там же... стор. 113;
448/Там же... стор. 120;
449/Там же... стор. 121;
450/Там же... стор. 120;
451/А. Лихолат. Разгром националист. контрреволюции... ст. 588;
452/Там же... стор. 590;
453/К.П.У. в резолюціях... стор. 123;
454/Там же... стор. 123;
455/Там же... стор. 124;
456/За "Образование СССР", стор. 221;
457/К.П.У. в резолюціях... стор. 125;
458/Там же... стор. 125;
459/Там же... стор. 126;
460/"Сорокаріччя утворення К.П.У.", теза 7-а.

Найголовніші друкарські помилки

<u>Надруковано</u>	<u>Треба читати</u>
<u>Стор. 10</u> , 4-й рядок знизу - "умововидними"	"умововивідними"
<u>Стор. 12</u> , 6-й рядок знизу - "в ям'я"	"в ім'я"
<u>Стор. 26</u> , рядок згори - "зв'язивалась"	"з'явилась"
<u>Стор. 31</u> , 4-й рядок згори - "солдатськими рядами"	"солдатськими радами"
<u>Стор. 35</u> , 17-й рядок згори - "затвердила"	"затвердив"
<u>Стор. 48</u> , 13-й рядок знизу - "верстви її"	"верстви його"
" 14-й рядок знизу - "спирася"	"спиралась"
<u>Стор. 49</u> , 13-й рядок згори - "/КПС/"	"/КНС/"
<u>Стор. 78</u> , 15-й рядок згори - "зазначав, до потребу"	"зазначав, що потребу"
<u>Стор. 81</u> , 10-й рядок згори - "фактично не цілком"	"фактично ж 'цілком"
<u>Стор. 87</u> , 2-й рядок згори - "при РСНК УССР"	"при РНК УССР"
<u>Стор. 107</u> , 10-й рядок згори - "терору про того"	"терору проти того"
<u>Стор. 112</u> , 13-й рядок згори - "П. Корабльова В.И. Лени- ным и Й.В. Сталиным".	"П. Корабльова. Разработка В. И. Лениным и Й.В. Сталиным".